

STANISŁAW K. OLCZAK

SIEĆ SZKÓŁ PARAFIALNYCH
W WIELKOPOLSKIEJ CZĘŚCI DIECEZJI POZNAŃSKIEJ
W XVII STULECIU

(w świetle wizytacji kanonicznych)

Dla terenu Wielkopolski, podobnie jak i dla reszty ziem Polski, zagadnienie szkolnictwa parafialnego, zwłaszcza dla XVII w., nie zostało dotychczas dokładnie zbadane. Wydany niedawno pierwszy tom pracy zbiorowej pt. *Dzieje Wielkopolski* sprawę tą traktuje bardzo ogólnie¹. Dla części ziem Wielkopolski, mianowicie dla diecezji poznańskiej, podjęto pierwsze próby przedstawienia tego problemu z ukazaniem możliwości badawczych. Do prac tego rodzaju zaliczyć wypada przede wszystkim rozdział poświęcony szkolnictwu w wielkim zestawie źródeł kościelnych opracowanych przez J. Nowackiego². Nie daje on jednak wyczerpującego obrazu postawionego zagadnienia. Podobne badania zostały również przeprowadzone dla niewielkich stosunkowo odcinków terytorialnych z innych terenów Polski. Dotyczą one głównie przełomu XVI i XVII w.³ Na ogół w literaturze przyjął się pogląd, że rozkwit szkolnictwa para-

¹ A. Sajkowski. *Życie kulturalne w XVI i w pierwszej połowie XVII w.* W: *Dzieje Wielkopolski*. T. 1. Poznań 1969 s. 583 n.

² J. Nowacki. *Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. Poznań 1964, zwłaszcza s. 666-672; S. Olczak. *Acta wizytacji jako podstawa źródłowa do badań nad siecią szkół parafialnych (na przykładzie archidiaconatu śremskiego)*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” T. 24:1972 s. 293-308; E. Wiśniowski. *Sieć szkół parafialnych w Wielkopolsce i Małopolsce w początkach XVI wieku*. „Roczniki Humanistyczne” T. 15:1967 z. 2 s. 85-127.

³ S. Litak. *Struktura i funkcje parafii w Polsce*. W: *Kościół w Polsce*. T. 2. Kraków 1970 s. 379-434, zwłaszcza 384 n.; S. Kot. *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce XVI-XVIII w.* Lwów 1912; J. Łukaszewicz. *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do r. 1794*. T. 2. Poznań 1849 s. 145-152; Wiśniowski, jw.; W. Ostrowski. *Wiejskie szkolnictwo parafialne na Śląsku w drugiej połowie XVII w. (w świetle wizytacji)*. Wrocław 1971; L. Musioł. *Dzieje szkół parafialnych w dawnym dekanacie pszczyńskim*. Katowice 1933.

fialnego przypadku w Polsce na koniec XVI w. oraz początek XVII. Jego upadek łączy się z wojną szwedzką (1655-1657) ⁴.

Powstaje zasadnicze pytanie, w jakiej mierze wysuwane wnioski o rozkwicie i upadku szkolnictwa parafialnego odnoszą się również do wielkopolskiej części diecezji poznańskiej. Na to stara się odpowiedzieć niniejszy artykuł.

Omawiany teren już od XIII w. był podzielony na trzy archidiakonaty: poznański, śremski oraz pszczewski. W XVII w. w skład archidiakonatu poznańskiego wchodziło 8 dekanatów (czarnkowski, kostrzyński, obornicki, poznański, pyzdrowski, rogoziński, średzki oraz stęszewski), w skład archidiakonatu śremskiego najpierw 7 (kościński, koźmiński, krobski, nowomiejski, śmigielski, śremski i wschowski), a następnie w 2. poł. XVII w. — 8 (wydzielona z dekanatu koźmińskiego parafia Borek), w skład archidiakonatu pszczewskiego — 3 dekanaty (grodzki, lwówecki i zbąszyński) ⁵. Ogólnie można stwierdzić, że w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w XVII w. w aktach wizytacji występują 334 parafie. Z tego na archidiakonaty poznański przypada — 130, śremski — 139, pszczewski — 65. Podane liczby nie są jednak adekwatne dla każdego oddzielnego czasokresu. Trudno jest bowiem ustalić dokładną liczbę parafii w poszczególnych latach omawianego wieku zarówno dla całego przyjętego terenu, jak i dla mniejszych jednostek administracyjnych, ponieważ każda z ksiąg wizytacji nie zawsze obejmuje wszystkie parafie wizytowanego terenu. Ponadto, na ziemiach tych miały miejsce liczne zmiany w zakresie sieci parafialnej powodowane ruchem protestantyzmu. Dla przykładu niech posłużą liczby dotyczące archidiakonatu śremskiego. Wizytacja z lat 1610 i 1619 uwzględnia 79 parafii (bez dekanatu koźmińskiego z ok. 24 parafiami), gdy tymczasem wizytacja z lat 1672-1685 notuje ich 132. W pracy omawiać będziemy liczbę parafii podawaną przez poszczególne księgi wizytacji, które nie zawsze są zgodne co do liczby parafii w poszczególnych jednostkach administracyjnych. Duża stosunkowo liczba kościołów filialnych, wynosząca ponad 160, jest przede wszystkim wynikiem powstawania placówek katolickich przy dawnych kościołach parafialnych zajętych przez innowierców. Zjawisko to spotykamy zwłaszcza w dekanacie czarnkowskim (wg wizytacji z roku 1663 — 65 filii) i zbąszyńskim (wg wizytacji z r. 1640 — 25 filii) ⁶.

⁴ Litak, jw. s. 385; Kot, jw. s. 10 n.; B. Baranowski, S. Herbst. *Kultura polska końca XVI i I połowy XVII w.* W: *Historia Polski*. T. 1. Cz. 2. Warszawa 1958 s. 592; L. Kurdybacha. *Oświata*. W: *Wielka Encyklopedia Powszechna*. T. 9: *Polska*. Warszawa 1967 s. 139.

⁵ Podział dokonany na podstawie akt wizytacji: Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu sygn. AV 1 — AV 18; Nowacki, jw. s. 290 n., 322-328, mapa nr 4.

⁶ Nowacki, jw. s. 505-545, 550-566, mapa nr 4; AV 14; AV 10.

W pierwszej części pracy, przy omawianiu podstawy źródłowej, za jednostkę obliczeń przyjmujemy zarówno kościół parafialny, jak i filialny, w drugiej — przy ukazywaniu sieci szkół i zmian w niej zachodzących — parafię jako najmniejszy prawny okręg administracji kościelnej (filia wejdzie w okręg parafialny).

1. WIZYTACJE JAKO PODSTAWA ŹRÓDŁOWA

Podstawę źródłową niniejszego studium stanowią akta wizytacji kanonicznych. Bogaty ich materiał dotyczący szkolnictwa parafialnego nie został dotychczas w pełni wykorzystany. Powodem tego była różna forma zapisów wizytacyjnych, zwłaszcza luki w przekazywaniu informacji o szkołach⁷. Aby zatem w oparciu o tego rodzaju materiał źródłowy otrzymać pełniejszy obraz przedmiotu, należy bliżej przyjrzeć się samym księgom wizytacyjnym.

Dla wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu znajduje się 14 XVII-wiecznych ksiąg wizytacji kanonicznych, w tym 7 dla 1. poł. tego stulecia i tyleż dla drugiej⁸. Pochodzą one z różnych lat i dotyczą różnych terenów administracji kościelnej.

Najstarsza z zachowanych ksiąg datowana jest na r. 1602 i dotyczy

⁷ Zob. Litak, jw. s. 385; Ostrowski, jw. s. 27 n.

⁸ Zestaw akt wizytacji z XVII w. dla wielkopolskiej części diecezji poznańskiej znajdujących się w Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu (w dalszej części pracy skrót AV i numer).

Lata wizytacji	Zasięg terytorialny	Wizytator	liczba zwizytowanych parafii	sygnatura
1602	kol. św. Marii Magdaleny w Poznaniu	bp W. Goślicki	1	AV 1
1603-1607	archid. pszczyński	archid. F. Pomorski	61	AV 3
1610 i 1619	archid. śremski i miasto Poznań	archid. K. Hap i M. Starzewski	79	AV 4
1628-1629	archid. poznański	archid. S. Strzałkowski	4	AV 7
1628-1630	diecezja	bp M. Łubieński	98	AV 8
1638-1639	archid. poznański (4 dekanaty)	archid. S. Strzałkowski	43	AV 9
1640-1641	archid. pszczyński, dek. czarnkowski i obornicki	archid. J. Branecki i 2 delegaci	62	AV 10
1660-1663	diecezja	bp A. Tolibowski	95	AV 12
1663	dek. stęszewski	dziekan M. Dobrzyce	28	AV 13
1663	dek. czarnkowski	archid. A. Dobrzelewski	14	AV 14
1667	archid. poznański	archid. A. Dobrzelewski	15	AV 15
1667	dek. śremski i krobcki	archid. J. F. Wolski	14	AV 16
1672-1685	archid. śremski	archid. I. Gniński	41	AV 17
1695-1696	archid. poznański	archid. M. Zalasowski	132	AV 18
			91	AV 18

tylko parafii św. Marii Magdaleny w Poznaniu. Na temat szkoły parafialnej przy tym kościele księga ta nie posiada żadnej informacji⁹.

Druga z kolei księga wizytacji pochodzi z lat 1603-1607 i zawiera akta parafii archidiakonu pszczewskiego. Są one wynikiem wizytacji generalnej przeprowadzonej przez archidiakona pszczewskiego Feliksa Pomorskiego (1579-1604) i bliżej nie znanego Marcjana z Iwanowic. Zwizytowali oni wówczas 61 kościołów parafialnych i 11 filialnych. Informując o szkołach dla 39 kościołów parafialnych i 3 filialnych, przekazali przede wszystkim wzmianki o samym budynku szkolnym oraz o uposażeniu nauczycieli. Dla 22 kościołów parafialnych i 8 filialnych brak tych danych. Stanowi to 35,9% zwizytowanych kościołów parafialnych oraz 72,7% filialnych¹⁰.

Tab. 1. Dane dotyczące szkół parafialnych w dekanatach archidiakonu pszczewskiego wg wizytacji F. Pomorskiego i Marcjana z Iwanowic z lat 1603-1607

Dekanat	Ilość kościołów parafialnych					
	w liczbach bezwzględnych			w %		
	ogółem zwizytowanych	z informacją o szkole	bez informacji o szkole	ogółem zwizytowanych	z informacją o szkole	bez informacji o szkole
grodziski	25	20	5	100	80,0	20,0
lwówecki	20	12	8	100	60,0	40,0
zbąszyński	16	7	9	100	47,1	52,9
razem	61	39	22	100	64,1	35,9
	Ilość kościołów filialnych					
razem	11	3	8	100	27,3	72,7

Kolejna księga wizytacyjna pochodzi z lat 1610 i 1619. Obejmuje 79 kościołów parafialnych i 7 filialnych z całego niemal terenu archidiakonu śremskiego (bez dekanatu koźmińskiego) oraz 4 kościoły poznańskie. Kacper Hap, biskup sufragana poznański (1618-1619) i zarazem archidiakon śremski (1608-1619), któremu przypisuje się sporządzenie całej księgi, nie jest jedynym twórcą wszystkich akt wizytacyjnych w niej zawartych. Od karty 115 widać bowiem wyraźną różnicę ręki i kwestionariusza. Sprawę wyjaśnia nam uwaga umieszczona na początkowych kartach, która stwierdza, że akta tej wizytacji pochodzą zarówno od Hapa, jak i nie znanego bliżej Mikołaja Starzewskiego. Jeśli się doda, że Hap

⁹ AV 1.

¹⁰ AV 3.

zmarł 26 VI 1619 r.¹¹, to można sądzić, że akta wizytacyjne z kwietnia tego roku mogą pochodzić od jego następcy. Dotyczy to zwłaszcza dekanatu śmigielskiego i wschowskiego oraz po części dekanatu krobkiego. Stwierdzenie to jest ważne z tego względu, gdyż informacje o szkole różnią się zasadniczo począwszy od karty 115. Nawet pismo w pierwszej części księgi jest staranniejsze i opisy prowadzone są bardziej przejrzysto. Brak jest natomiast zapisów dat dziennych. Zaś w drugiej części są datyienne, ale pismo niestaranne i zapisy niezrozumiałe. W omawianych aktach wizytacyjnych informacje o szkole dotyczą w sumie 55 kościołów parafialnych na 79 zwizytowanych, co stanowi 69,7%. W pierwszej części znajdują się one przeważnie przy opisie uposażenia proboszcza, z najczęstszym zaznaczeniem, że proboszcz opłaca nauczyciela. W mniejszym stopniu jest zwrócona uwaga na opis budynków szkolnych. W drugiej części księgi natomiast wyraźniejsze są stwierdzenia wprost wskazujące na istnienie nauczycieli przy danym kościele. Nie brak również informacji o uposażeniu czy budynku szkolnym. Dla 24 parafii, co stanowi w stosunku do 79 zwizytowanych 30,3%, oraz dla wszystkich 7 zwi-

Tab. 2. Dane dotyczące szkół parafialnych w dekanatach archidiakonatu śremskiego i w dekanacie poznańskim wg wizytacji K. Hapa i M. Starzewskiego z lat 1610 i 1619

Dekanat	Ilość kościołów parafialnych					
	w liczbach bezwzględnych			w %		
	ogółem zwizyto- wanych	z infor- macją o szkole	bez infor- macji o szkole	ogółem zwizyto- wanych	z infor- macją o szkole	bez infor- macji o szkole
kościński	12	7	5	100	58,3	41,7
koźmiński	—	—	—	—	—	—
krobki	9	6	3	100	66,7	33,3
nowomiejski	23	17	6	100	73,9	26,1
śmigielski	12	7	5	100	58,3	41,7
śremski	12	8	4	100	66,7	33,3
wschowski	11	10	1	100	90,9	9,1
razem	79	55	24	100	69,7	30,3
poznański	4	1	3	100	25,0	75,0
razem	Ilość kościołów filialnych					
	7	—	7	100	—	100

¹¹ Nowacki, jw. s. 186.

zytowanych filii, zarówno z pierwszej księgi jak i drugiej, wizytatorzy nie podają informacji o szkole¹².

Przejdźmy z kolei do omówienia informacji o szkole zawartych w aktach wizytacyjnych Strzałkowskiego. Świętosław Strzałkowski, archidiakon poznański (1626-1646), na podległym sobie terenie administracyjnym przeprowadził dwie wizytacje generalne. Pierwsza miała miejsce w latach 1628-1629. Wizytacja ta objęła cały teren archidiakonatu poznańskiego w liczbie 98 parafii i 6 filii bez dekanatu poznańskiego, którego 7 kościołów zostało zwizytowanych w tym samym czasie przez samego bpa Macieja Łubieńskiego, ordynariusza poznańskiego (1627-1631)¹³. Druga wizytacja archidiakona Strzałkowskiego, dokonana w latach 1638-1639, a więc w 10 lat później, objęła tylko 4 dekanaty: kostrzyński, pyzdrowski, rogoziński i średzki. Materiał informacyjny o szkolnictwie zawarty w pierwszej księdze Strzałkowskiego (1628-1629) jest bardzo niepełny. Na 98 bowiem opisanych parafii, informacje o szkołach znajdujemy zaledwie dla 26, co stanowi 26,1%. Dla 72 parafii i 6 filii brak jakichkolwiek o nich wzmianek. Luki więc dotyczą 73,9% zwizytowanych parafii oraz 100% filii¹⁴.

W drugiej księdze Strzałkowskiego poszczególne akta parafii są bardzo zwarte i — jak jest zaznaczone na początku księgi (*Analysis operis*) — zawierają opisy kaplic i kościoła, jego wyposażenia oraz uposażenia plebańskiego. Nie ma wprawdzie bezpośrednio mowy o szkole parafialnej, w poszczególnych jednak aktach wizytacji informacje o szkole znajdują się zasadniczo w dwu miejscach (nigdy równocześnie): albo zaraz po opisie kościoła i jego wyposażenia, przy wyliczaniu służby kościelnej, albo przy wyliczaniu domów plebańskich, tzn. w opisie uposażenia plebańskiego. Zarówno pierwszy, jak i drugi zapis dotyczy samego nauczyciela oraz budynku szkolnego; często również wymienia uposażenie nauczyciela. Nadto częste uwagi o szkołach, zwłaszcza gdy brak ich przy danym kościele, mieszczą się w osobnych ustępach zatytułowanych *Defectus ecclesiae* lub w niektórych aktach w *Mandatum*. Informacje o szkołach w drugiej księdze Strzałkowskiego (1638-1639) dotyczą 47 parafii, co stanowi 77% w stosunku do 61 zwizytowanych. Brak natomiast wszelkich wzmianek o szkole dla 14 parafii (23% zwizytowanych) i dla 8 filii (100%)¹⁵.

Z 1. poł. XVII w. pozostała jeszcze do zasygnalizowania księga J. Branneckiego i jego delegatów z lat 1640-1641. Zawiera ona akta wizytacji archidiakonatu pszczyńskiego oraz dwu dekanatów archidiakonatu poznańskiego, mianowicie czarnkowskiego i obornickiego. Jak informują nagłówki wewnątrz księgi, dekanat zbąszyński został zwizytowany przez

¹² AV 4.¹³ AV 8 (1628-1630) k. 6-101.¹⁴ AV 7.¹⁵ AV 9.

Tab. 3. Dane dotyczące szkół parafialnych w 4 dekanatach archidiakonu poznańskiego wg wizytacji Ś. Strzałkowskiego z lat 1638-1639 i z lat 1628-1629

Dekanat	Ilość kościołów parafialnych					
	w liczbach bezwzględnych			w %		
	ogółem zwizyto- wanych	z infor- macją o szkole	bez infor- macji o szkole	ogółem zwizyto- wanych	z infor- macją o szkole	bez infor- macji o szkole
1638-1639						
kostrzyński	14	8	6	100	57,1	42,9
pyzdrowski	20	18	2	100	90,0	10,0
rogoziński	13	9	4	100	69,2	30,8
średzki	14	12	2	100	85,7	14,3
razem	61	47	14	100	77,0	23,0
razem 1628-1629	98	26	72	100	26,1	73,9
	Ilość kościołów filialnych					
razem 1638-1639	8	—	8	100	—	100

samego Jana Braneckiego, archidiakona pszczeńskiego (1633-1655), natomiast dekanaty grodziski i lwówecki z archidiakonatu pszczeńskiego oraz dekanat obornicki z archidiakonatu poznańskiego zostały zwizytowane w r. 1641 przez Andrzeja Swinarskiego, kanonika poznańskiego (k. 138-297). Dekanat czarnkowski z kolei odwiedził Feliks Mietlicki (kanonik poznański); akta tej wizytacji również z r. 1641 sporządził jednak pisarz wizytacyjny, Stanisław Firlewicz (od k. 298 do końca książki). Firlewicz nie mógł być pisarzem wszystkich trzech wizytatorów, zwłaszcza Swinarskiego, ponieważ wizytacja ta, podobnie jak i Mietlickiego, dokonywała się w tym samym czasie. Mamy więc w zasadzie akta wizytacyjne spisywane przynajmniej przez trzech ludzi. Toteż i wartość informacji, jakie w nich są zawarte, jest różna.

Należy zaznaczyć, że w aktach wizytacyjnych parafii dekanatu zbąszyńskiego — sporządzonych przez Braneckiego — dane na temat szkoły znajdują się dla wszystkich 17 zwizytowanych parafii. Natomiast na 25 zwizytowanych przez niego filii, informacje o szkole dotyczą tylko 9 (36%), brak zatem dla 16 (64%).

Również i Mietlicki przekazał uwagi o szkołach dla wszystkich zwizytowanych 17 parafii dekanatu czarnkowskiego. Na 51 zwizytowanych filii brak jednak danych dla 36, czyli dla 70,6% zwizytowanych.

Inaczej nieco pod tym względem przedstawia się sytuacja dla dekanatów zwizytowanych przez Swinarskiego. Na zwizytowanych 61 parafii z dekanatu grodziskiego i lwóweckiego z archidiakonatu pszczewskiego oraz obornickiego z archidiakonatu poznańskiego informacje o szkole posiadamy tylko dla 29, co stanowi 47,5%. Brak informacji dla 32 parafii (52,5%) oraz 5 filii (100%)¹⁶.

Tab. 4. Dane dotyczące szkół parafialnych w dekanatach archidiakonatu pszczewskiego i dwu dekanatach archidiakonatu poznańskiego (czarnkowskim i obornickim) wg wizytacji J. Braneckiego i jego delegatów z lat 1640-1641

Wizytator Dekanat	Ilość kościołów parafialnych					
	w liczbach bezwzględnych			w %		
	ogółem zwizyto- wanych	z infor- macją o szkole	bez infor- macji o szkole	ogółem zwizyto- wanych	z infor- macją o szkole	bez infor- macji o szkole
Branecki zbaşyński	17	17	—	100	100	—
Swinarski grodziski	24	10	14	100	41,7	58,3
lwówecki	19	10	9	100	52,6	47,4
obornicki	18	9	9	100	50,0	50,0
Mietlicki czarnkowski	17	17	—	100	100,0	—
	Ilość kościołów filialnych					
Branecki	25	9	16	100	36,0	64,0
Swinarski	5	—	5	100	—	100,0
Mietlicki	51	15	36	100	29,4	70,6

Dla 2. poł. XVII w. nie posiadamy pełnego zestawu akt wizytacyjnych dla całego terenu wielkopolskiej części diecezji poznańskiej. Brak bowiem prawie całkowicie wizytacji dla archidiakonatu pszczewskiego. Opisane 3 parafie z tego terenu w aktach wizytacyjnych lat 1660-1663 bpa Alberta Tolibowskiego, ordynariusza poznańskiego (1655-1663), przekazują uwagi o szkołach tylko dla dwu. Zresztą cała księga wizytacyjna, na ogólną liczbę opisanych 28 parafii z całej diecezji, informuje o szkołach zaledwie przy 9 parafiach. Dla 19, co stanowi 67,8% zwizytowanych, brak w aktach na ten temat jakichkolwiek wzmianek¹⁷.

Z r. 1663 pochodzą dwa pospyty akt wizytacyjnych dotyczące dekanatu czarnkowskiego i stęszewskiego z archidiakonatu poznańskiego. De-

¹⁶ AV 10.

¹⁷ AV 12.

kanat czarnkowski odwiedził Albert Dobrzelewski, archidiakon poznański (1659-1680), dekanat sześzewski natomiast Marcin Dobrzyc, pleban i dziekan z Grodziska. Dobrzyc na 14 zwizytowanych parafii dekanatu sześzewskiego przekazał informacje o szkołach dla 8, co stanowi 57,1%. Brak informacji dla 6 parafii (42,9%). Na 15 zwizytowanych parafii dekanatu czarnkowskiego oraz 50 filii Dobrzelewski przekazał informacje o szkole dla wszystkich parafii i 28 filii (50,0%); luki obejmują 44,0% filii¹⁸.

Nieco później, w r. 1667, zostały zwizytowane dwa dekanaty z archidiakonatu śremskiego, mianowicie krobski i śremski. Wizytacji dokonał Józef Franciszek Wolski, archidiakon śremski (1666-1669). Odwiedził on wówczas łącznie 41 parafii oraz 1 filię. Informacji o szkole nie przekazał tylko dla 3 parafii, co stanowi 7,3% zwizytowanych, oraz dla filii¹⁹.

Tab. 5. Dane dotyczące szkół parafialnych w dekanatach: czarnkowskim, sześzewskim, krobskim i śremskim wg wizytacji z lat 1663 i 1667

Wizytator Dekanat	Ilość kościołów parafialnych					
	w liczbach bezwzględnych			w %		
	ogółem zwizyto- wanych	z infor- macją o szkole	bez infor- macji o szkole	ogółem zwizyto- wanych	z infor- macją o szkole	bez infor- macji o szkole
Dobrzelewski 1663 czarnkowski	15	15	—	100	100	—
Dobrzyc 1663 sześzewski	14	8	6	100	57,1	42,9
Wolski 1667 krobski	24	22	2	100	91,7	8,3
śremski	17	16	1	100	94,1	5,9
	Ilość kościołów filialnych					
Dobrzelewski	50	28	22	100	56,0	44,0
Dobrzyc	—	—	—	—	—	—
Wolski	1	—	1	100	—	100,0

Z r. 1667 zachowany jest również brudnopis akt wizytacji archidiakonatu poznańskiego dokonanej przez wymienionego już Dobrzelewskiego. Zawiera on opisy 14 parafii, dla 9 z nich podaje informacje o szkole²⁰.

Akta wizytacji przeprowadzonej w latach 1672-1685 przez Ignacego Gnińskiego, archidiakona śremskiego (1669-1685), jak wynika z treści, są rezultatem dwu wizytacji: jednej przeprowadzonej w latach 1672-1673,

¹⁸ AV 13 (1663 — Dobrzyc); AV 14 (1663 — Dobrzelewski).

¹⁹ AV 16. ²⁰ AV 15.

drugiej — 1683-1685. Materiał zawarty w tej księdze obejmuje cały teren archidiakonatu śremskiego w liczbie 132 parafii i 37 filii. Na początku zachowana jest instrukcja wizytacyjna zatytułowana *Modus visitationis perficiendae*. Dowiadujemy się z niej, że obiekt szkolny również powinien być skontrolowany i opisany w aktach. Omawiana wizytacja jako generalna, wyznaczona przez bpa S. Wierzbowskiego (1663-1687), od którego zapewne pochodzi również instrukcja wizytacyjna, miała charakter zarówno wewnętrzny, jak i zewnętrzny. Informacje o szkole dotyczą osoby nauczyciela, podają jego imię i nazwisko, z zaznaczeniem czy posiada dom szkolny oraz uposażenie. W całej wizytacji nie ma informacji bezpośrednio stwierdzającej proces nauczania szkolnego. Mimo zawartej instrukcji wizytacyjnej uwagi o szkołach nie są przekazane dla wszystkich zwizytowanych parafii i filii, co przedstawia tabela ²¹:

Tab. 6. Dane dotyczące szkół parafialnych w dekanatach archidiakonatu śremskiego wg wizytacji I. Gnińskiego z lat 1672-1685

Dekanat	Ilość kościołów parafialnych					
	w liczbach bezwzględnych			w %		
	ogółem zwizytowanych	z informacją o szkole	bez informacji o szkole	ogółem zwizytowanych	z informacją o szkole	bez informacji o szkole
borecki	1	1	—	100	100,0	—
kościński	14	14	—	100	100,0	—
koźmiński	23	23	—	100	100,0	—
krobski	24	21	3	100	87,5	12,5
nowomiejski	23	23	—	100	100,0	—
śmigielski	11	11	—	100	100,0	—
śremski	17	13	4	100	76,5	23,5
wschowski	19	13	6	100	68,4	31,6
razem	132	119	13	100	90,1	9,9
razem	Ilość kościołów filialnych					
	37	10	27	100	27,0	73,0

Na 132 zwizytowane parafie luki w informacjach o szkole odnoszą się do 13, co stanowi 9,9%. Skupiają się one w 3 dekanatach: krobskim, śremskim i wschowskim. Dla pozostałych 5 dekanatów informacje o szkole podane są dla wszystkich zwizytowanych parafii, co pozwoli uzyskać bardzo dokładny obraz sieci szkół na tych terenach. Nieco inaczej przedsta-

²¹ AV 17.

wia się ten problem w odniesieniu do filii. Luki bowiem wynoszą 73% zwizytowanych.

Ostatnia dla XVII w. księga wizytacji pochodzi z lat 1695-1696 i dotyczy archidiakonu poznańskiego. Jest ona wynikiem wizytacji przeprowadzonej przez Mikołaja Zalasowskiego, archidiakona poznańskiego (1696-1703). Akta tej księgi obejmują 91 parafii i 75 filii. Nie uwzględniają w całości dekanatu rogozińskiego, a dla dekanatu kostrzyńskiego podają zaledwie 2 parafie, gdy tymczasem — według wizytacji Strzałkowskiego z r. 1638 — dekanat ten liczył 15 parafii. Poszczególne akta wizytacji znajdujące się na początkowych kartach księgi sporządzone zostały w sposób mało systematyczny, w dalszej części według ściśle ustalonego kwestionariusza. Informacje o szkole i nauczycielu występują najczęściej przy wyliczaniu personelu kościelnego (proboszcza, organisty czy kantora). Przy opisie domów plebańskich jest również notowany dom szkolny. W sumie informacje o szkole dotyczą 49 parafii (53,8% zwizytowanych), luki odnoszą się do 42 (46,2%). W stosunku do filii sprawa przedstawia się następująco: na 75 zwizytowanych, informacje o szkole przekazane są dla 30 (40%), brakuje ich dla 45 (60%)²².

Tab. 7. Dane dotyczące szkół parafialnych w dekanatach archidiakonatu poznańskiego wg wizytacji M. Zalasowskiego z lat 1695-1696

Dekanat	Ilość kościołów parafialnych					
	w liczbach bezwzględnych			w %		
	ogółem zwizytowanych	z informacją o szkole	bez informacji o szkole	ogółem zwizytowanych	z informacją o szkole	bez informacji o szkole
czarnkowski	18	13	5	100	72,2	27,8
kostrzyński	2	1	1	100	50,0	50,0
obornicki	19	8	11	100	42,1	57,9
poznański	5	2	3	100	40,0	60,0
pyzdrowski	18	12	6	100	66,7	33,3
rogoziński	—	—	—	—	—	—
stęszewski	16	7	9	100	43,7	56,3
średzki	13	6	7	100	46,2	53,8
razem	91	49	42	100	53,8	46,2
razem	Ilość kościołów filialnych					
	75	30	45	100	40,0	60,0

²² AV 18.

drugiej — 1683-1685. Materiał zawarty w tej księdze obejmuje cały teren archidiakonatu śremskiego w liczbie 132 parafii i 37 filii. Na początku zachowana jest instrukcja wizytacyjna zatytułowana *Modus visitationis perficiendae*. Dowiadujemy się z niej, że obiekt szkolny również powinien być skontrolowany i opisany w aktach. Omawiana wizytacja jako generalna, wyznaczona przez bpa S. Wierzbowskiego (1663-1687), od którego zapewne pochodzi również instrukcja wizytacyjna, miała charakter zarówno wewnętrzny, jak i zewnętrzny. Informacje o szkole dotyczą osoby nauczyciela, podają jego imię i nazwisko, z zaznaczeniem czy posiada dom szkolny oraz uposażenie. W całej wizytacji nie ma informacji bezpośrednio stwierdzającej proces nauczania szkolnego. Mimo zawartej instrukcji wizytacyjnej uwagi o szkołach nie są przekazane dla wszystkich zwizytowanych parafii i filii, co przedstawia tabela ²¹:

Tab. 6. Dane dotyczące szkół parafialnych w dekanatach archidiakonatu śremskiego wg wizytacji I. Gnińskiego z lat 1672-1685

Dekanat	Ilość kościołów parafialnych					
	w liczbach bezwzględnych			w %		
	ogółem zwizytowanych	z informacją o szkole	bez informacji o szkole	ogółem zwizytowanych	z informacją o szkole	bez informacji o szkole
borecki	1	1	—	100	100,0	—
kościński	14	14	—	100	100,0	—
koźmiński	23	23	—	100	100,0	—
krobski	24	21	3	100	87,5	12,5
nowomiejski	23	23	—	100	100,0	—
śmigieński	11	11	—	100	100,0	—
śremski	17	13	4	100	76,5	23,5
wschowski	19	13	6	100	68,4	31,6
razem	132	119	13	100	90,1	9,9
razem	Ilość kościołów filialnych					
	37	10	27	100	27,0	73,0

Na 132 zwizytowane parafie luki w informacjach o szkole odnoszą się do 13, co stanowi 9,9%. Skupiają się one w 3 dekanatach: krobskim, śremskim i wschowskim. Dla pozostałych 5 dekanatów informacje o szkole podane są dla wszystkich zwizytowanych parafii, co pozwoli uzyskać bardzo dokładny obraz sieci szkół na tych terenach. Nieco inaczej przedsta-

²¹ AV 17.

wia się ten problem w odniesieniu do filii. Luki bowiem wynoszą 73% zwizytowanych.

Ostatnia dla XVII w. księga wizytacji pochodzi z lat 1695-1696 i dotyczy archidiakonu poznańskiego. Jest ona wynikiem wizytacji przeprowadzonej przez Mikołaja Zalaszowskiego, archidiakona poznańskiego (1696-1703). Akta tej księgi obejmują 91 parafii i 75 filii. Nie uwzględniają w całości dekanatu rogozińskiego, a dla dekanatu kostrzyńskiego podają zaledwie 2 parafie, gdy tymczasem — według wizytacji Strzałkowskiego z r. 1638 — dekanat ten liczył 15 parafii. Poszczególne akta wizytacji znajdujące się na początkowych kartach księgi sporządzone zostały w sposób mało systematyczny, w dalszej części według ściśle ustalonego kwestionariusza. Informacje o szkole i nauczycielu występują najczęściej przy wyliczaniu personelu kościelnego (proboszcza, organisty czy kantora). Przy opisie domów plebańskich jest również notowany dom szkolny. W sumie informacje o szkole dotyczą 49 parafii (53,8% zwizytowanych), luki odnoszą się do 42 (46,2%). W stosunku do filii sprawa przedstawia się następująco: na 75 zwizytowanych, informacje o szkole przekazane są dla 30 (40%), brakuje ich dla 45 (60%)²².

Tab. 7. Dane dotyczące szkół parafialnych w dekanatach archidiakonatu poznańskiego wg wizytacji M. Zalaszowskiego z lat 1695-1696

Dekanat	Ilość kościołów parafialnych					
	w liczbach bezwzględnych			w %		
	ogółem zwizyto- wanych	z infor- macją o szkole	bez infor- macji o szkole	ogółem zwizyto- wanych	z infor- macją o szkole	bez infor- macji o szkole
czarnkowski	18	13	5	100	72,2	27,8
kostrzyński	2	1	1	100	50,0	50,0
obornicki	19	8	11	100	42,1	57,9
poznański	5	2	3	100	40,0	60,0
pyzdrowski	18	12	6	100	66,7	33,3
rogoziński	—	—	—	—	—	—
stęszewski	16	7	9	100	43,7	56,3
średzki	13	6	7	100	46,2	53,8
razem	91	49	42	100	53,8	46,2
razem	Ilość kościołów filialnych					
	75	30	45	100	40,0	60,0

²² AV 18.

Powstaje zasadnicze pytanie: co oznacza brak informacji o szkołach parafialnych w poszczególnych aktach wizytacyjnych? Zjawisko to, jeśli się uwzględni, że sporządzanie akt odbywało się według uprzednio ustalonej instrukcji²³ (przykład takiej instrukcji zachowany w księdze Gnińskiego)⁴², można traktować albo jako milczące potwierdzenie braku szkoły, albo jako wynik niedokładnego przeprowadzania wizytacji. Z instrukcji w księdze Gnińskiego z r. 1672 wynika, że w sporządzaniu raportu wizytatorowi pozostawiono dużą swobodę. Stąd widoczna jest u wszystkich wizytujących duża dowolność, nawet wewnątrz poszczególnych zapisów tych samych wizytacji. Szkoła jak i inne obiekty, związane bezpośrednio z funkcjonowaniem kościoła, były często pomijane, co stwierdza się w odniesieniu do wszystkich omówionych ksiąg.

Chcąc znaleźć odpowiedź na pytanie dotyczące luk w przekazywaniu informacji o szkołach, trzeba przeanalizować z tego punktu widzenia księgi wizytacyjne poszczególnych wizytatorów. Najpierw to zagadnienie przedstawimy w stosunku do zwizytowanych parafii, a następnie w stosunku do filii.

Zacznijmy od księgi wizytacji Hapa z lat 1610 i 1619. Zarówno część pierwsza, jak i druga pozostawiają dużo do życzenia nie tylko w przekazach o szkołach, ale również o proboszczach i patronatach. Brak informacji o patronacie sięga 20% zwizytowanych parafii. Nie zawsze jest też podawany typ miejscowości kościelnych. Dodajmy, że dla dwóch parafii o istnieniu nauczyciela wizytator informuje tylko ubocznie: dla Lgowa, kiedy zaznacza, że nieszpory w kościele śpiewa nauczyciel, dla Biezdziadowa, wymieniając nauczyciela jako świadka²⁵. Brak uwag o szkołach w księdze Hapa nie może zatem oznaczać nieistnienia szkół, ale wynika z niedokładnego sporządzania akt wizytacyjnych.

Podobnie przedstawia się sprawa w obu księgach Strzałkowskiego z lat 1628-1629 oraz 1638-1639. Ze sposobu sporządzania zapisów wynika, że w pierwszej (1628-1629) wizytator nie trzymał się ściśle ustalonego kwestionariusza. Są bowiem duże odchylenia w poszczególnych aktach w kolejności opisywanych obiektów. Istnieją luki w informowaniu o proboszczach. Dekrety wizytacyjne nie są konsekwentnie prowadzone²⁶. O niestarannych zapisach świadczyć może porównanie tej z następną księgą tegoż wizytatora. W pierwszej księdze Strzałkowskiego, jak już zazna-

²³ Zob. S. Librowski. *Wizytacja diecezji wrocławskiej*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” T. 8:1964 s. 116; S. Litak. *Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne*. „Zesz. Nauk. KUL” R. 5:1962 nr 3 s. 43, 45; Olczak, jw. s. 296 n.

²⁴ AV 17 — instrukcja umieszczona na początku księgi.

²⁵ AV 4 k. 94, 96v.

²⁶ AV 7.

czono (patrz tab. 3), dla całego zwizytowanego terenu liczącego 98 parafii, brak informacji o szkole dotyczy 72. Jeśli od tej liczby odejmiemy parafie trzech dekanatów (czarnkowskiego, obornickiego i stęszewskiego), których nie uwzględnia druga księga Strzałkowskiego, to zestawienie liczbowe informacji o szkole w obu księgach przedstawia się następująco ²⁷:

Tab. 8. Dane dotyczące szkół parafialnych w 4 dekanatach archidiakonu poznańskiego wg wizytacji Ś. Strzałkowskiego z lat 1628-1629 oraz 1638-1639

Wizytacja	Ilość kościołów parafialnych					
	w liczbach bezwzględnych			w %		
	ogółem zwizytowanych	z informacją o szkole	bez informacji o szkole	ogółem zwizytowanych	z informacją o szkole	bez informacji o szkole
1628-1629	53	11	42	100	21,0	79,0
1638-1639	61	47	14	100	77,0	23,0

Różnica w przekazywaniu informacji o szkole między pierwszą księgą Strzałkowskiego a drugą wynosi 56,0%. Nie jest znana przyczyna takiej zmiany w dokładności sporządzania akt wizytacji przez jedną osobę ²⁸. Nie ma powodu twierdzić, że w przeciągu 10 lat, jakie dzieliły obie wizytacje, sytuacja na polu szkolnictwa uległa tak dużym zmianom. Nasuwa to jednak w dużej mierze wnioski, że pierwsza księga Strzałkowskiego pisana była bardzo niedokładnie i na jej podstawie trudno odtwarzać rzeczywistość w zwizytowanych parafiach.

W drugiej księdze Strzałkowskiego, wprawdzie w znacznie mniejszym stopniu niż w pierwszej, również są luki w przekazywaniu informacji o szkole. Brak notuje się dla 14 parafii, w tym przy parafiach: Kicin, Zaniemyśl i Zieleniec luki te są wynikiem niedokończenia akt wizytacyjnych ²⁹. Należy dodać, że w pozostałych 11 parafiach wizytator informuje, że nie są obsadzone nierzadko od dłuższego czasu ³⁰ albo same kościoły lub budynki plebańskie są opustoszałe („desolata”, „collapsa”) ³¹, albo też, jak w przypadku parafii Murzynowo, w tamtejszym kościele nie odprawiają się nabożeństwa. Kościół ten jednak zaliczany jest przez wizytatora do

²⁷ Tamże; AV 9.

²⁸ AV 7.

²⁹ AV 9 k. 10v, 33v, 50.

³⁰ Tamże k. 11 (Lechlin, Potulice), 22v (Iwno, Kleszczewo, Opatówko, Swarzędz), 23 (Spławie), 41v (Mikuszyn).

³¹ Tamże k. 10 (Owińska), 22v (Siedlec).

rzędu parafialnych³². We wszystkich więc 11 parafiach, dla których brak w aktach informacji o szkole, wizytator notuje niedostatki związane z funkcjonowaniem kościoła parafialnego. Jest to w części rezultat zajęcia tych kościołów przez innowierców³³. Fakty te mogą nasuwać przypuszczenie, że luki w informowaniu o szkole mogą oznaczać również brak nauczycieli. W omawianej księdze dostrzegamy przypadek (parafia Pruście), że mimo braku proboszcza („vacat”), szkoła funkcjonuje, a nauczyciel mieszka na plebanii³⁴. Sama nieobecność proboszcza przy danym kościele nie świadczy więc o braku szkoły³⁵. Porównanie akt omawianej księgi Strzałkowskiego (1638-1639) z aktami późniejszej wizytacji odnoszącej się do tego samego terenu, ze względu na dużą odległość czasową (1695-1696), nie może dać pożądanego rezultatu. Porównując zapisy obu ksiąg Strzałkowskiego (1628-1629 i 1638-1639), w przypadku odnoszącym się do parafii Siedlec, zauważmy, że w r. 1638 brak informacji o szkole, podczas gdy o 10 lat wcześniej funkcjonowanie szkoły jest wyraźnie notowane³⁶. O szkole znajdującej się w parafii Łęgowo wizytacja Strzałkowskiego z r. 1638 informuje tylko ubocznie, kiedy podaje wiadomość, że klucze od kościoła znajdują się u nauczyciela³⁷. Ponadto brak informacji w tej księdze, podobnie jak i w księdze Hapa, dotyczy proboszczów, a zwłaszcza patronatu oraz typu miejscowości kościelnej. Wszystkie te dane wyraźnie przemawiają za niedokładnym notowaniem obiektów podlegających wizytacji.

W aktach wizytacji Swinarskiego z r. 1641 zauważamy także liczne luki nie tylko w odniesieniu do szkół, ale również w odniesieniu do proboszczów, a jeszcze bardziej w notowaniu miejscowości kościelnej. Informacje o organistach i kantorach stwierdzające ich przebywanie, jak również nieobecność przy danych kościołach, są też bardzo skąpe. A więc i akta tej wizytacji nie odtwarzają rzeczywistego stanu w poszczególnych parafiach. Dodajmy jeszcze, że na temat szkół w parafiach Chłudowo i Cerekwica, wizytator czyni tylko ubocznie wzmianki w dekretach powizytacyjnych; nakazuje np., gdzie mają być klucze od kościołów³⁸. Podobnie jak i w poprzednio omówionych księgach, należy przyjąć, że luki w informowaniu o szkole dla 32 parafii w aktach wizytacji Swinarskiego, w przeciwieństwie do dwu jego współwizytatorów (Braneckiego i Miellickiego), którzy przekazali informacje o szkole dla wszystkich przez

³² Tamże k. 58.

³³ Nowacki, jw. s. 550-566, mapa nr 4.

³⁴ AV 9 k. 11.

³⁵ Tamże k. 10v.

³⁶ Wizytacja z lat 1628-1629 — AV 7 k. 26v; wizytacja z lat 1638-1639 — AV 9 k. 22v.

³⁷ AV 9 k. 8.

³⁸ AV 10 k. 249v, 256.

siebie zwizytowanych parafii, nie oznaczają braku szkół. Są one wynikiem niedokładnego notowania obiektów podległych wizytacji. Wniosek ten wyraźnie potwierdza porównanie akt tej wizytacji z aktami lat 1603-1607.

Z kolei porównamy informacje o szkole zawarte w aktach wizytacji dekanatu krobkiego i śremskiego z r. 1667 z aktami wizytacji z lat 1672-1685. Odległość czasowa między obu wizytacjami waha się od 6 do 18 lat.

Tab. 9. Dane dotyczące szkół parafialnych dekanatów krobkiego i śremskiego według wizytacji J. F. Wolskiego z r. 1667 oraz wizytacji I. Gnińskiego z lat 1672-1685

Wizytator	Ilość kościołów parafialnych					
	w liczbach bezwzględnych			w %		
	ogółem zwizytowanych	z informacją o szkole	bez informacji o szkole	ogółem zwizytowanych	z informacją o szkole	bez informacji o szkole
Wolski 1667	41	38	3	100	92,8	7,2
Gniński 1672-1685	41	34	7	100	82,9	17,1

Porównując poszczególne akta parafii, dla których u obu wizytatorów brak informacji o szkole, stwierdzamy, że na 7 parafii, dla których Gniński nie podaje informacji o szkole, w 5 przypadkach Wolski notuje szkołę jako funkcjonującą, w jednym stwierdza jej brak, w jednym również nie podaje informacji³⁹. Jeśli się założy, że sytuacja w przeciągu 6-18 lat, jakie dzieliły obie wizytacje, nie uległa większym zmianom, należy uznać, że wizytacja Gnińskiego nie oddaje rzeczywistego stanu. Na potwierdzenie powyższego wniosku może wskazywać różnorodność informacji o szkołach przez niego przekazanych. Podobny stan przedstawia również wizytacja Wolskiego. Należy podkreślić, że luki w wizytacji Gnińskiego odnoszą się tylko do parafii z 3 dekanatów na 8 zwizytowanych: dwu wymienionych w tabeli, mianowicie krobkiego i śremskiego, oraz do dekanatu wschowskiego (luki przy 6 parafiach)⁴⁰. W dekanacie wschowskim zarówno wizytacje z XVII, jak i XVIII w. niemal

³⁹ AV 17 (wizytacja z lat 1672-1685) k. 30 nn. (Jaszkowo), 69, 76v i nn. (Gostyń), 88 i nn. (Domachowo), 91 i nn. (Wieszczyczyn), 117 v i nn. (Krobia), 130v i nn. (Łaszczyn), 141v i nn. (Zakrzewo); AV 16 (1667) — są szkoły: k. 24v (Wieszczyczyn), 56v, 57 (Gostyń), 80v (Domachowo), 114v (Jaszkowo), 143 (Krobia), nie ma szkół: k. 214v, 219 (Łaszczyn), brak informacji o szkole: k. 219 (Zakrzewo).

⁴⁰ AV 17 k. 582 i nn. (Leszno), k. 586v i nn. (Przyczyna), 587 i nn. (Kaszczor), 630v i nn. (Siekowo), 634 i nn. (Święciechowa), 644 i nn. (Zbarzewo).

zawsze notują funkcjonowanie szkół we wszystkich parafiach⁴¹. Przyjmujemy więc, że luki w informowaniu o szkole przez Gnińskiego są wynikiem nieścisłego przeprowadzania wizytacji; nie oznaczają braku szkół przy danych parafiach. To samo stwierdzenie należy chyba odnieść do 3 parafii (Krzywiń, Oporowo, Zakrzewo), dla których informacji o szkole nie przekazał Wolski (1667). Wskazuje na to porównanie akt 3 wymienionych parafii omawianej wizytacji z aktami wizytacji bpa Tolibowskiego (1660-1663) oraz wizytacji Gnińskiego (1672-1685)⁴².

Pozostały do przeanalizowania akta tych parafii, dla których uwag o szkole nie przekazali: Dobrzyc (1663), Dobrzelewski (1663), a przede wszystkim Zalasowski (1695-1696). U tych wizytatorów, podobnie jak i u omówionych wyżej, informacje podawane są w różnorodnej formie. Braki dotyczą nie tylko szkoły. Dla otrzymania pewnego stwierdzenia, co oznaczają luki w informowaniu o szkole, spróbujmy, jak i poprzednio, porównać zapisy o szkole zawarte w aktach Dobrzyca i Dobrzelewskiego z aktami tych samych dekanatów (czarnkowskiego i stęszewskiego) zawartymi w wizytacji Zalasowskiego⁴³.

Tab. 10. Dane dotyczące szkół parafialnych w dekanacie stęszewskim wg wizytacji M. Dobrzyca z r. 1663 oraz wizytacji M. Zalasowskiego z lat 1695-1696

Wizytator	Ilość kościołów parafialnych					
	w liczbach bezwzględnych			w %		
	ogółem wizyto- wanych	z infor- macją o szkole	bez infor- macji o szkole	ogółem wizyto- wanych	z infor- macją o szkole	bez infor- macji o szkole
Dobrzyc 1663	14	8	6	100	57,1	42,9
Zalasowski 1695-1696	16	7	9	100	43,7	56,3

Z danych powyższej tabeli widać, że w dekanacie stęszewskim Dobrzyc w r. 1663 dla 6 kościołów parafialnych nie przekazuje informacji o szkole, Zalasowski w latach 1695-1696 dla 9. Brak uwag o szkołach u obu wizytatorów pokrywa się jedynie w stosunku do 4 parafii⁴⁴. Dla 5,

⁴¹ Por. AV 4 (1610) k. 149 i nn.; AV 21 (1725-1728) k. 14 i nn.

⁴² AV 16 (1667) k. 86v i nn., 219 i nn., 272 i nn.; AV 17 (1672-1685) — są szkoły: k. 53v (Krzywiń), 187 (Oporowo), brak informacji: k. 141v i nn. (Zakrzewo); AV 12 (1660-1663) k. 311 (Oporowo).

⁴³ AV 13 (Dobrzyc); AV 14 (Dobrzelewski); AV 18 (Zalasowski).

⁴⁴ AV 13 (Dobrzyc) k. 1 (Buk), 3 (Ceradz), 7 (Modrze), 10 (Słupia); AV 18 (Zalasowski) k. 453 (Buk), 470 (Ceradz), 433 (Modrze), 436 (Słupia).

przy których Zalasowski nie przekazał również informacji, Dobrzyca stwierdza ich funkcjonowanie⁴⁵. Nie ma natomiast takiej sytuacji, gdzie by jeden z wizytatorów stwierdzał brak szkoły, a drugi podał jej funkcjonowanie. I na odwrót.

Podobne rezultaty pozwala nam uzyskać zestawienie danych o szkołach na podstawie wizytacji Zalasowskiego i Dobrzelewskiego dla dekanatu czarnkowskiego.

Tab. 11. Dane dotyczące szkół parafialnych w dekanacie czarnkowskim wg wizytacji A. Dobrzelewskiego z r. 1663 oraz wizytacji M. Zalasowskiego z lat 1695-1696

Wizytator	Ilość kościołów parafialnych					
	w liczbach bezwzględnych			w %		
	ogółem zwizyto- wanych	z infor- macją o szkole	bez infor- macji o szkole	ogółem zwizyto- wanych	z infor- macją o szkole	bez infor- macji o szkole
Dobrzelewski 1663	15	15	—	100	100	—
Zalasowski 1695-1696	18	13	5	100	72,2	27,8

Dla 5 parafii, dla których Zalasowski nie podaje informacji o szkole, według Dobrzelewskiego, w 3 szkoła funkcjonowała (Biała, Człopa, Skrzetusz), dla 2 brak w ogóle akt wizytacji (Chodzież, Margonin). W Margoninie, dla którego brak informacji o szkole, Zalasowski wymienia tylko kantora, który zarazem jest organistą⁴⁶. Nie wiadomo tylko, czy tenże organista zajmował się również nauczaniem dzieci w szkole. Natomiast w Margoninie i w Chodzieży, zarówno wizytacje uprzednie jak i osiemnastowieczne, stwierdzają najczęściej funkcjonowanie szkoły⁴⁷.

Biorąc pod uwagę różnorodność w podawaniu informacji o szkole przez wyżej wspomnianych wizytatorów: Dobrzyca, Dobrzelewskiego i Zalasowskiego, oraz niedokładność w notowaniu innych obiektów, bardziej oczywistych dla kościoła czy parafii (choćby patronatu), podbudowując powyższym porównaniem, mimo dzielących 32 lat, należy stwier-

⁴⁵ AV 18 k. 438 i nn. (Tomice), 440 i nn. (Stęszew), 468 i nn. (Niepruszewo), 476v i nn. (Lusowo), 480 nn. (Skórzewo); AV 13 k. 3 (Niepruszewo), 5 (Skórzewo), 10 (Tomice), 13 (Stęszew), 14v (Lusowo).

⁴⁶ AV 18 k. 566 nn. (Biała), 503 nn. (Człopa), 551v i nn. (Skrzetusz), 593 nn. (Margonin); AV 14 (Dobrzelewski — 1663) k. 16 (Człopa), 32 (Skrzetusz), 35v (Biała).

⁴⁷ Jest szkoła w Chodzieży: AV 10 (1641) k. 371v, AV 20 (1726-1728) k. 355; jest szkoła w Margoninie: AV 7 (1628-1629) k. 17, AV 20 k. 360; brak szkoły w Margoninie: AV 10 (1641) 378v.

dzić, że w 3 powyższych wizytacjach, podobnie jak i w poprzednich, brak informacji o szkołach nie oznacza nieistnienia szkół, ale wypływa z niedokładnego przeprowadzania lustracji kościelnej. Powyższe stwierdzenie można odnieść, jak się wydaje, jedynie do parafii. Natomiast nie można go zastosować w wypadku filii.

Należy zaznaczyć, że — podobnie jak i o szkołach związanych z kościołami parafialnymi — informacje o szkołach przy kościołach filialnych przekazują nam wizytatorzy w różnej formie. Fakt ten nasuwa wniosek, że szkoła była dowolnie notowana lub mogła być również pomijana.

W tym celu porównamy niektóre dane źródłowe o szkołach z kilku wizytacji odnośnie do kościołów filialnych. Ze względu na liczne filie, jakie są notowane na terenie dekanatu czarnkowskiego, dekanat ten posłuży jako teren badawczy. Zestawienie informacji o szkołach zawartych w wizytacjach siedemnastowiecznych oraz późniejszych (zwłaszcza wizytacja K. A. Szembeka z lat 1718-1719) pozwoli przeanalizować powyższy problem ⁴⁸.

Tab. 12. Dane dotyczące szkół parafialnych przy kościołach filialnych w dekanacie czarnkowskim wg wizytacji siedemnastowiecznych oraz wizytacji K. A. Szembeka z lat 1718-1719

Wizytator	Ilość filii					
	w liczbach bezwzględnych			w %		
	ogółem zwizytowanych	z informacją o szkole	bez informacji o szkole	ogółem zwizytowanych	z informacją o szkole	bez informacji o szkole
Strzałkowski 1628-1629	2	—	2	100	—	100,0
Mietlicki 1641	51	15	36	100	29,4	70,6
Dobrzelewski 1663	50	28	22	100	56,0	44,0
Zalaszowski 1695-1696	67	29	38	100	43,0	57,0
Szembek 1718-1719	27	16	11	100	59,3	40,7

Należy przypomnieć, że zarówno Mietlicki jak i Dobrzelewski dla dekanatu czarnkowskiego przekazali informacje o szkołach przy każdej zwizytowanej parafii. Podobne stwierdzenie odnosi się do wizytacji bpa Szembeka, który w latach 1718-1719 odwiedził ponad 100 parafii z całego terenu diecezji poznańskiej. Informacje o szkole przekazał dla wszystkich zwizytowanych parafii. W zestawie tabelarycznym mamy do czynienia więc z 3 wizytatorami, dla których szkoła była zawsze obiektem

⁴⁸ AV 19.

odwiedzin. Z drugiej strony wiadomo, że zarówno Mietlicki jak i Dobrzelewski, informując o szkołach znajdujących się przy kościołach filialnych, stwierdzają zawsze ich funkcjonowanie. Nie notują natomiast braku szkół przy tego rodzaju kościołach. Szembek z kolei podając informacje o szkołach dla 16 filii, tylko przy jednej stwierdza jej brak. W jego wizytacji, wybiegającej poza ramy czasowe pracy, akta są sporządzane ściśle według ustalonego kwestionariusza, zawierającego pytania w pewnej kolejności. Przy kościołach filialnych punkty dotyczące szkół, jak i innych obiektów są w pozostałych 11 przypadkach opuszczane, z zaznaczeniem, że nie dotyczą one kościołów filialnych⁴⁹. Innymi słowy, istnienie szkoły przy filiach nie było wymagane. Działalność szkół zarówno w tym dekanacie, jak i w innych, ma miejsce najczęściej przy tych kościołach, które niegdyś pełniły funkcje parafialnych katolickich i zostały przeważnie zajęte przez innowierców. Wizytatorzy, szczególnie Szembek, nie nakazują prawie nigdy powołania do życia szkoły przy kościołach filialnych, co czynią w odniesieniu do parafii. W stosunku do kościołów filialnych nakazy tego typu mają czasami miejsce w tych miejscowościach, w których szczególnie rozwija się protestantyzm⁵⁰.

Należy zaznaczyć, że poszczególni wizytatorzy rejestrowali różną liczbę kościołów filialnych. Tłumaczy to duże różnice w przekazywaniu informacji o szkole w poszczególnych księgach wizytacji. W dekanacie czarnkowskim najwięcej szkół przy kościołach filialnych stwierdził Dobrzelewski (1663). Według niego na 50 zwizytowanych filii szkoła funkcjonowała w 28, natomiast według Mietlickiego w 22 lata wcześniej tylko w 15 na 51 zwizytowanych filii. Podobną liczbę działających szkół na tym terenie zanotuje Szembek (1718-1719), ale w o wiele większym stosunku, gdyż na 27 zwizytowanych. Zalasowski natomiast w r. 1695-1696 na 67 zwizytowanych przekazał informacje dla 29, w tym przy 19 kościołach filialnych funkcjonowała szkoła.

Na podstawie powyższych wywodów należy przyjąć, że brak informacji o szkole w poszczególnych zapisach kościołów filialnych, w przeciwieństwie do parafialnych, świadczy raczej o braku szkoły przy danym kościele. Jeśli stwierdzenie to nie pokrywa się w całości ze stanem faktycznym, to przynajmniej w dużej mierze wydaje się być prawdopodobne.

Zbierzmy po krótko nasze rozważania na temat wizytacji jako podstawy źródłowej do badań nad szkolnictwem parafialnym. Z dużym prawdopodobieństwem, za czym przemawia wiele przedstawionych przesłanek, zwłaszcza dowolność sporządzania akt, można twierdzić, że brak

⁴⁹ Tamże k. 303, 421, 425, 443, 445.

⁵⁰ Nowacki, jw. s. 550-566, mapa 4.

informacji o szkołach przy kościołach parafialnych nie oznacza braku szkół. Luki w przekazywaniu danych są wynikiem niedokładnego sporządzania akt wizytacyjnych. Inaczej ma się sprawa w odniesieniu do kościołów filialnych. Z powyższych racji omawiany materiał źródłowy w wielu przypadkach pozwoli tylko na uzyskanie wyników prawdopodobnych. Może również niekompletny materiał dla pewnych terenów, dla których luki w informowaniu o szkołach są bardziej znaczne, dać obraz sieci szkolnictwa mniej lub bardziej zniekształcony. Należy jednak podkreślić, że dla niektórych materiałów ten jest bardziej pełny, a nawet całkowicie pełny. Odnosi się to prawie zawsze do dekanatów: czarnkowskiego, zbąszyńskiego i wschowskiego, nieraz również do dekanatu śremskiego, jak to ma na przykład miejsce w wizytacji z r. 1667. Pełny zestaw informacji o szkołach przekaże nam również w latach 1672-1685 Gniński dla 5 dekanatów na 8 zwizytowanych. Na tym właśnie pełnym zestawie materiału źródłowego możemy odtwarzać w sposób bardziej dokładny sieć szkolnictwa parafialnego.

2. ROZWÓJ SIECI SZKOLNEJ W PIERWSZEJ POŁOWIE XVII WIEKU

Zanim przystąpimy do ustalenia sieci szkół, należy postawić pytanie: co rozumiemy przez funkcjonowanie szkoły parafialnej? Ogólnie można powiedzieć, że przez termin ten rozumiemy będziemy związane z działaniem parafii nauczanie dzieci przez nauczycieli w wyznaczonym na ten cel budynku szkolnym („schola”). Należy podkreślić, że prawie we wszystkich przypadkach akt wizytacyjnych o pracy szkoły można wnioskować tylko na podstawie fragmentarycznych informacji. Najczęściej będą to stwierdzenia pobytu nauczycieli, ich uposażenia lub istnienia budynku szkolnego przy danym kościele. Niekiedy będą to wzmianki zupełnie uboczne. Wszystkie przesłanki pozytywne, to jest stwierdzające istnienie osób lub rzeczy związanych ze szkołą, uważać będziemy z zasady za dowód jej funkcjonowania. I na odwrót, gdy informacje te przeczyć będą istnieniu, zwłaszcza nauczycieli lub budynków szkolnych, będziemy wnioskowali o braku szkół. W aktach wizytacyjnych mogą się jednak znaleźć opisane okoliczności pozwalające na wyciągnięcie przesłanek wręcz przeciwnych. Zatem mimo nieraz powtarzania się, w tych wypadkach, jak i w innych, będziemy się uciekać do ścisłego przeanalizowania sytuacji opisanych w raportach wizytacyjnych. W obliczeniach tabelarycznych nie zostaną uwzględnione te parafie, dla których wizytatorzy nie przekazali informacji o szkołach. Sytuacje te jednak będą sygnalizowane. Od nich bowiem zależeć będzie w dużej mierze prawdopodobieństwo otrzymanych wyników.

Należy zaznaczyć, że jak w pierwszej części pracy punktem odniesienia był kościół zarówno parafialny, jak i filialny, tak w drugiej rolę tę spełniać będzie parafia. Uzasadnienie powyższej zmiany wynika stąd, że nieuchwytnie są na tym terenie filie, które by tworzyły odrębne okręgi administracji kościelnej. Rolę tę bowiem spełniają parafie. Z drugiej strony trudno jest uzależniać istnienie szkoły od funkcjonowania kościołów filialnych. Zachodzą przypadki, że przy kościołach parafialnych źródła o szkołach milczą lub stwierdzają ich brak; notują natomiast ich funkcjonowanie przy kościołach filialnych wchodzących w obręb tych parafii. W takich przypadkach uznać należy, że szkoła w danej parafii działała. W obrębie niektórych parafii liczących większą ilość filii może również znaleźć się więcej szkół. Przypadki takie będą w pracy sygnalizowane, w tabelach jednak parafie z więcej niż jedną szkołą będą notowane jako pojedyncze jednostki.

W wizytacji Pomorskiego z lat 1603-1607, w ramach danych dotyczących istnienia szkoły, najczęściej wymieniany jest nauczyciel (imię, nazwisko). Zapisy notują również istnienie dla niego domu. Wizytacja zawiera tego rodzaju zapisy dla 30 parafii. W tym dla dwu (Grodzisk, Kosieczyn) znajdują się dane odnośnie do nauczania dzieci⁵¹. Stwierdzamy, że we wszystkich tych parafiach szkoły funkcjonowały. Informacje dla 14 parafii wymagają pewnych wyjaśnień. Stwierdzają one istnienie lub brak budynku szkolnego. W kilku przypadkach mówią również o jego stanie. Przy trzech parafiach: Obra, Rostarzewo i Łężce, źródła stwierdzają brak budynku szkolnego⁵². Przyjmujemy, że nauczanie w tych parafiach nie miało miejsca. Przy kościele filialnym w Nietoperku, leżącym w obrębie parafii Międzyrzecz, wizytator zaznacza, że nie ma budynku szkolnego, ponieważ uległ spaleni. Wymienia jednak nauczyciela oraz zapłatę, jaką pobiera on od proboszcza⁵³. Szkoła zatem w tej miejscowości powinna funkcjonować. W 6 parafiach zapisy mówią nie tylko o istnieniu budynków szkolnych, ale również określają ich stan. W parafiach Tuchorza i Wilczyn stan budynków szkolnych był, według opinii wizytatora, dobry („schola bona”, „schola non mala”); w parafiach: Chrzypsko, Duszniki, Lwówek i Miechorzewo, wizytator stwierdza, że wymagają naprawy⁵⁴. Nie znajdujemy jednak przy tym żadnego okreś-

⁵¹ AV 3 k. 40 (Kosieczyn), 90 (Grodzisk), 86 (Bukowiec), 3, 60 (Buk), 137 (Babimost), 89 (Brody), 136v (Dąbrówka), 94 (Dakowy Mokre), 25, 112v (Gościeszyn), 16, 100 (Kamieniec), 12, 964 (Konojad), 123 (Kopanica), 125 (Kramsko), 79 (Lubosz), 61, 62 (Międzychód), 30, 117v (Niałek), 85 (Opalenica), 11, 101v (Parzęczewo), 109v (Prochy), 146 (Pszczew), 104v (Ruchocice), 129 (Siedlec), 64 (Sieraków), 106 (Wieli-chowo), 116v (Wolsztyn), 43 (Wyszanów), 41, 134 (Zbąszyń), 87 (Jabłonna).

⁵² Tamże k. 26, 67, 121.

⁵³ Tamże k. 142.

⁵⁴ Tamże k. 87, 88, 32, 91, 67, 90, 82, 82v.

lenia, które by pozwalało wnosić, że w tych budynkach szkolnych nau-
czanie nie miało miejsca. W parafiach: Pniewy, Międzyrzecz i Lutom
Wielki znajdują się krótkie wzmianki mówiące tylko o istnieniu budyn-
ków szkolnych⁵⁵. Przyjmujemy, że w tych parafiach również szkoła
działała.

Tab. 13. Liczba parafii ze szkołami w dekanatach archidiakonatu
pszczyńskiego wg wizytacji F. Pomorskiego z lat 1603-1607

Dekanat	Liczba parafii				
	ogółem zwizyto- wanych	z informacją o szkołach			bez infor- macji o szkole
		jest szkoła	brak szkoły	razem	
grodziski	25	19 ^a (90,5%)	2 (9,5%)	21 (100%)	4
lwówecki	20	11 (91,7%)	1 (8,3%)	12 (100%)	8
zbaşyński	16	8 ^b (100%)	—	8 (100%)	8
razem	61	38 (92,7%)	3 (7,3%)	41 (100%)	20

^a W obrębie parafii Gnin szkoła funkcjonuje przy kościele filialnym w Jabłonie. O szkole przy kościele parafialnym brak informacji.

^b W obrębie parafii Stary Dwór szkoła funkcjonuje przy kościele filialnym w Wyszanowie. Brak o niej informacji przy kościele parafialnym. W parafii Międzyrzecz działają 2 szkoły, przy kościele parafialnym oraz przy filialnym w Nietoperku⁵⁶.

Z tabeli wynika, że ogromna większość parafii, w których wizytator zwrócił uwagę na szkołę, szkoły te posiadało (92,7%). Dodajmy jednak, że otrzymany obraz sieci szkół parafialnych dla początków XVII w. nie jest pełny. Dla 20 parafii Pomorski nie przekazał informacji o szkołach. Otrzymany odsetek parafii ze szkołami może ulec zmianom zarówno na korzyść, jak i niekorzyść liczby szkół. Jeśli założymy, że w parafiach, dla których brak informacji o szkolnictwie, szkół rzeczywiście nie było, odsetek parafii bez nich może podwyższyć się z 7,3% do 38%. I odwrotnie, jeśli szkoły w tych parafiach funkcjonowały, odsetek ten obniżył się może do 5%. Liczbę szkół w dekanacie zbaşyńskim zwiększyć może fakt, że w parafii Międzyrzecz pracowały 2 szkoły⁵⁷.

Przystępujemy do analizy danych zawartych w wizytacji Hapa z lat 1610 i 1619 dla archidiakonatu śremskiego, która obejmuje 79 parafii (bez dekanatu koźmińskiego) z 7 filiami. Jak było zaznaczone, pochodzi

⁵⁵ Tamże k. 77, 87-88, 60, 140.

⁵⁶ Tamże k. 20 (Gnin), 87 (Jabłonna), 50 (Stary Dwór), 140 (Międzyrzecz), 140v (Nietoperek).

⁵⁷ Tamże k. 140, 142.

ona od dwóch wizytatorów: Hapa i Starzewskiego. Pierwszy z nich zwracał baczniej uwagę na uposażenie plebana i przy tej okazji stwierdzał istnienie w parafii nauczyciela, którego utrzymywał proboszcz, drugi wprost na samego nauczyciela, który również pobierał uposażenie⁵⁸. Łącznie informacje mówiące o opłacaniu nauczycieli znajdujemy w aktach wizytacji 20 parafii⁵⁹. Przy 17 parafiach stwierdzają one istnienie konkretnych nauczycieli pobierających wynagrodzenie i posiadających domy szkolne⁶⁰. Informacje te nie budzą wątpliwości co do funkcjonowania szkół w tych parafiach. Inny rodzaj zapisów znajdujących się w obu częściach księgi to informacje wymieniające tylko budynki szkolne, niekiedy określające ich stan zachowania, co budzić może pewne wątpliwości w związku z ich użytecznością. Uwagi tego typu odnoszą się do 16 parafii. W tym przy 10 wymieniony jest tylko dom szkolny lub dom dla nauczyciela⁶¹. Następnich 6 wymaga bliższego wyjaśnienia. We Wschowie dom szkolny jest zamieszkały przez dzwonnika⁶². Jeśli się uwzględni, że akt ten pochodzi z r. 1610, a kościół wschowski odzyskali katolicy od protestantów w r. 1604⁶³, można wnosić, że funkcjonowanie parafii jeszcze nie ujawniło się w dziedzinie nauczania. Poważniejszą wątpliwość budzą zapisy, które informują tylko o istnieniu budynków szkolnych i mówią o złym ich stanie. W parafii Iłowiec, jak zaznacza wizytator, tamtejsza szkoła jest „diruta” i niezamieszkała⁶⁴. Uznajemy, że szkoła w Iłowcu nie działała. W parafii Domachowo szkoła była „ruinosa”, we Włoskiejewkach „collapsa”. Protokół wizytacyjny zaleca naprawienie budynku szkolnego we Włoskiejewkach. Naprawy wymaga również budynek szkolny w Dalewie, jest on w wizytacji określony jako „schola foraminosa”. W parafii Krobia na określenie stanu zachowania szkoły wizytator użył określenia „schola ruinam minatur”. W Miejskiej Górze budynek szkolny „defectus”. Na podstawie tego samego aktu wiadomo,

⁵⁸ AV 4 k. 1-114, 115 nn.

⁵⁹ Tamże k. 44v (Mórka), 57 (Strzelce), 76v (Czacz), 78 (Białcz), 78 (Bonikowo), 80 (Głuchowo), 86 (Gołębin), 91 (Nowe Miasto), 94 (Dębno), 96v (Lgów), 99 (Brzostków), 105v (Lutynia), 107 (Golina), 108v (Jarocin), 111v (Panienska), 114 (Cerekwica), 156v (Włoszakowice), 164 (Lgiń), 185 (Krobia), 191-192 (Pępowo), 204 (Rydzyzna).

⁶⁰ Tamże k. 63 (Dolsk), 65v, 70 (Kościan), 112 (Osieczna), 112v-113 (Góra), 123v (Miejska Górka), 139v (Mórkowo), 148, 234 (Przemęt), 151v (Kaszczor), 154v (Brenno), 159v (Charbielin), 165v (Łysiny), 171 (Krzycko), 173 (Bukowiec), 179v (Święciechowa), 197 (Sarnowa), 119, 121, 211 (Śmigiel).

⁶¹ Tamże k. 40v (Brodnica), 45v (Dalewo), 58v (Kunowo), 94 (Dębno), 98 (Pogorzelica), 100 (Żerków), 104 (Sławoszew), 106 (Witaszyce), 137v (Goniębice), 210v (Oporowo).

⁶² Tamże k. 170.

⁶³ Nowacki, jw. s. 559; AV 4 k. 167.

⁶⁴ AV 4 k. 83-83v.

że w parafii Krobia nauczyciel przebywał i był opłacany przez proboszcza⁶⁵. Wypowiedź wizytatora wskazuje, że mieszkanie dla nauczyciela oraz salę lekcyjną stanowiła owa bardzo zniszczona szkoła. Przedstawiona wyżej analiza akt wizytacyjnych (oprócz Włóściejewek) świadczy o funkcjonowaniu szkół w omówionych parafiach.

Często spotyka się w innych księgach wizytacyjnych przypadki, że nauczyciel mieszkał w budynku szkolnym określonym terminem „schola ruinosa”⁶⁶. W Miejskiej Górcie, oprócz informacji, że budynek szkolny był „defectus”, znajduje się wzmianka o scholarach. Należy ją zatem wliczyć do parafii posiadających szkoły. W akcie wizytacyjnym parafii Dalewo, termin „foraminosa” odnosi się zapewne do dziurawego dachu, który wizytator nakazuje naprawić. Nic więc nie stoi na przeszkodzie, aby mieszkał w nim nauczyciel i prowadził zajęcia szkolne z dziećmi. Trudniej jest stwierdzić, czy nauczyciel przebywał w domu szkolnym we Włóściejewkach, którego stan domu określony został terminem „collapsa”. Ponieważ wskazuje to na całkowitą ruinę i zniszczenie budynku szkolnego, dlatego przyjmujemy, że w tej parafii szkoła nie funkcjonowała. Zakładamy również, że nie pracowała szkoła w parafii Grobia (seu Bucz). Kościół w tej parafii był zajęty przez protestantów. Chociaż budynki plebańskie wraz ze szkołą, jak zaznacza wizytator, zostały odzyskane przez katolików, pozostawały jednak puste⁶⁷.

Tak więc na terenie archidiaconatu śremskiego według wizytacji z lat 1610 i 1619, na zwizytowanych 79 parafii, z których dla 55 przekazano informacje o szkole, szkoła funkcjonowała w 51 parafiach. Nie było jej zaledwie w 4 parafiach⁶⁸.

Ze względu na 24 parafie, dla których wizytatorzy nie przekazali informacji o szkole, odsetek parafii ze szkołami może ulec zmianom (od 5% do 35%).

Zakładając, że w parafiach, dla których brak informacji o szkole, szkoły obejmowały również ponad 90%, należy stwierdzić, że w początkach XVII w. na terenie archidiaconatu pszczewskiego oraz śremskiego wysoki odsetek parafii posiadało szkoły. Wynosił on prawie 93%. Wynik ten jednak, jak zaznaczono, nie może oddawać rzeczywistego stanu i jest tylko prawdopodobny.

Na podstawie zebranego przez S. Kota materiału źródłowego dla Małopolski, S. Litak obliczył, że na ok. 840 parafii — istniejących na przełomie XVI i XVII w. (nie licząc parafii pozostałych w rękach innowier-

⁶⁵ Tamże k. 55v, 115v, 45v, 185, 184.

⁶⁶ Zob. AV 14 (1663) k. 29v; AV 17 (1672-1685) k. 422, 433v.

⁶⁷ AV 4 k. 144v.

⁶⁸ Tamże k. 83-83v (Iłowiec), 115v (Włóściejewki), 170 (Wschowa), 144v (Grobia seu Bucz).

Tab. 14. Parafie ze szkołami w dekanatach archidiakonatu śremskiego wg wizytacji K. Hapa i M. Starzewskiego z lat 1610 i 1619

Dekanat	Liczba parafii				
	ogółem zwizyto- wanych	z informacją o szkołach			bez infor- macji o szkole
		jest szkoła	brak szkoły	razem	
kościński	12	6 (85,7%)	1 (14,3%)	7 (100%)	5
koźmiński	—	—	—	—	—
krobski	9	6 (100,0%)	—	6 (100%)	3
nowomiejski	23	16 (94,1%)	1 (5,9%)	17 (100%)	6
śmigieński	12	6 (85,7%)	1 (14,3%)	7 (100%)	5
śremski	12	8 (100,0%)	—	8 (100%)	4
wschowski	11	9 (90,0%)	1 (10,0%)	10 (100%)	1
razem	79	51 (92,7%)	4 (7,3%)	55 (100%)	24

ców) — w diecezji krakowskiej było 769 szkół, czyli że 91,5% parafii posiadało szkoły⁶⁹. Również w archidiakonacie nowosądeckim na 114 parafii na przełomie XVI i XVII w. (brak danych dla 8), w 106 były szkoły. Odsetek parafii ze szkołami na tym terenie wynosił 94,7%. Na 45 parafii w archidiakonacie radomskim w r. 1598 (dla 3 brak danych) szkoły znajdowały się w 43, co stanowi 95%. W tym samym czasie w prepozyturze wiślickiej szkoły występowały w ok. 98% parafii. Ogólnie biorąc, na podstawie powyższych przykładów z diecezji krakowskiej, według Litaka co najmniej 96% parafii na przełomie XVI i XVII w. posiadało szkoły⁷⁰. Otrzymany przez nas prawdopodobny wynik jest zaledwie o 3% mniejszy niż dla diecezji krakowskiej. Według Litaka tak wysoki odsetek parafii ze szkołami spowodowany był fermentem religijnym, jaki powstał pod wpływem reformy trydenckiej. Wpływ ten utrzymywał się na takim poziomie ilościowym do poł. XVII w. W każdym razie jeszcze w latach czterdziestych, jak wynika z relacji o stanie diecezji przemyskiej w r. 1640 i żmudzkiej z r. 1646, szkoły parafialne były zjawiskiem powszechnym⁷¹.

Jak pod tym względem w latach czterdziestych przedstawiała się sytuacja w diecezji poznańskiej? Akta wizytacji z lat 1638-1639, obejmujące 4 dekanaty archidiakonatu poznańskiego, oraz z lat 1640-1641,

⁶⁹ Litak. *Struktura i funkcje parafii* s. 384.

⁷⁰ Tamże; B. Kumor. *Archidiakoniat sądecki i opracowanie materiałów źródłowych do atlasu historycznego w Polsce*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” T. 8:1964 s. 93-286; Wiśniowski. *Materiały do struktury organizacyjnej diecezji krakowskiej*. Cz. 1: *Prepozytura wiślicka i dekanat Opatowiec* (maszynopis).

⁷¹ Litak, jw. s. 385.

obejmujące teren archidiaconatu pszczewskiego i 2 dekanaty poznańskiego, pozwolą w dużej mierze odpowiedzieć na to pytanie.

Strzałkowski, który zwizytował 4 dekanaty archidiaconatu poznańskiego (kostrzyński, pyzdrowski, rogoziński i średzki) w latach 1638-1639, przekazał informacje o szkole dla 47 parafii na 61 zwizytowanych. Dane te są różne. Podobnie, jak i w poprzednich księgach, informacje o istnieniu nauczycieli będziemy uważali za stwierdzenie funkcjonowania szkoły. Zaznaczyć wypada, że w wielu takich przypadkach wizytator notuje również istnienie bydunku szkolnego oraz uposażenia. Zapisy tego rodzaju w omawianej księdze Strzałkowskiego znajdują się w aktach 20 parafii. Przy 18 parafiach akta stwierdzają brak nauczycieli⁷². Dodajmy, że tego rodzaju zapisy znajdują się zarówno przy opisie samych parafii, jak i w uwagach zatytułowanych *Defectus ecclesiae*. Do liczby parafii nie posiadających szkoły zaliczyć wypada zapewne i te, których akta stwierdzają tylko brak budynku szkolnego, nie podając przy tym innych informacji odnośnie do szkolnictwa. Np. przy parafii Gorazdowo informacja brzmi: „Domus pro rectore scholae non est”⁷³. Wydaje się, że stwierdzenie braku budynku szkolnego oznacza również brak nauczyciela, zwłaszcza gdy się uwzględni, że informacja ta mieści się przy opisie domów plebańskich. Milczenie wizytatora o braku samego nauczyciela staje się zrozumiałe. W parafii Słomowo dom dla nauczyciela określony jest terminem „defectus”. Natomiast pod *Mandatum* wizytator czyni uwagę, aby nie tylko naprawić dom szkolny, ale również sprowadzić nauczyciela⁷⁴. W parafiach: Winnagóra, Gozdowo i Tulce, jak informują akta wizytacyjne, wymienione są tylko domy dla nauczycieli. Przy parafii Tulce dodano ponadto, że dom ten wymaga naprawy („domus scholae indiget reparatione”). Gdy w odniesieniu do parafii Słomowo, stwierdzenie, że szkoła nie istniała, zdaje się być uzasadnione, nic nie stoi na przeszkodzie, aby przyjąć, że w tych 3 parafiach szkoły funkcjonowały. Rozumowanie to popiera zapis dotyczący Winnejgóry. Przy opisie tej parafii wizytator zaznacza, że obok domu szkolnego znajduje się dom dla wikariusza. Nie omieszczał jednak podkreślić, że wikarego w tej

⁷² AV 9 — są szkoły: k. 19 (Czerlemin), 21v, 22 (Głuszyna), 6v (Murowana Goślina), 17v (Grodziszczko), 13, 14 (Kostrzyn) 55 (Krerowo), 48v (Kórnik), 56v (Mączniki), 50 (Mądre), 29v (Miłostaw), 51 (Nietrzanowo), 39 (Nowa Wieś), 11 (Pruśce), 25 (Pyzdry), 57 (Rumiejki), 32v (Samarzewo), 35v (Sokolniki), 52 (Solec), 53 (Śnieciska), 15 (Targowa Górka), 21 (Uzarszewo), bez szkół: k. 55v, 56 (Bagrowo), 41, 41v (Bardo), 40v, 41 (Biechowo), 34v (Bieganowo), 47 47v (Bnin), 9 (Budziszewo), 33, 33v (Gałęzewo), 16v (Giecz), 40 (Grabowo), 18, 18v (Gułtowy), 9v (Długa Goślina), 32 (Ciężyń), 30v (Czeszewo), 38, 38v (Kaczanowo), 4v, 5 (Rogoźno), 20 (Siekierki), (Sławoszew), 5v, 6 (Wierzenica), 44v (Środa).

⁷³ AV 9 k. 36, 36v.

⁷⁴ Tamże k. 7.

parafii nie ma, czego nie uczynił w stosunku do nauczyciela⁷⁵. Podobnie należy rozstrzygnąć zapis znajdujący się przy parafii Białężyn. Brzmi on następująco: „Domus plebanalis restaurata. Domus quoque pro rectore reparatione eget”⁷⁶. Wzmianka w powyższym zapisie o dwu domach świadczy, że „domus pro rectore” odnosi się na pewno do nauczyciela. O nauczycielu w parafii Łęgowo dowiadujemy się tylko ubocznie. Wizytator informuje, że klucze od kościoła znajdują się „penes rectorem scholae”⁷⁷. Nie ulega wątpliwości, że szkoła w tej parafii funkcjonowała. Szkoły działały również w parafiach Kostrzyn i Kołaczkowice. W Kostrzynie — stwierdza wizytator — po istniejącym tu kiedyś budynku szkolnym pozostała „area desolata”, nauczyciela jednak opłaca proboszcz⁷⁸. Podobna sytuacja notowana jest dla parafii Kołaczkowice. Brak tu również budynku szkolnego, ale wizytator zaznacza, że nauczyciel jest zatrudniony, mimo że nie bardzo nadaje się do tego zawodu⁷⁹.

Na 61 zwizytowanych przez Strzałkowskiego parafii, szkoła funkcjonowała w 27. Nie było jej natomiast w 20. Jeśli chodzi o ten teren brak jednak informacji o szkołach dla 14 parafii, co powoduje, że wyniki mogą być tylko prawdopodobne. Wynoszą one dla parafii ze szkołami 58,3%, dla parafii bez szkół 41,7%.

W dekanatach obornickim i czarnkowskim, nie objętych wizytacją Strzałkowskiego w latach 1638-1639, została dokonana wizytacja przez Braneckiego i jego delegata Mietlickiego w latach 1640-1641. Tabela-ryczne wyniki wszystkich wizytacji dla archidiakonatu poznańskiego potraktujemy łącznie.

Mietlicki w r. 1641 zwizytował dekanat czarnkowski. Informacje o szkole przekazał dla wszystkich 17 zlustrowanych parafii. Przy 6 z nich, mówiąc o istnieniu nauczycieli, stwierdza zarazem, że szkoła funkcjonowała. Przy 4 parafiach notuje brak nauczycieli⁸⁰. Informacje dla 7 parafii wymagają bliższych wyjaśnień. W parafii Budzyń, przy wyliczaniu fundacji pieniężnych na jej rzecz wizytator zaznacza, że dla rektora szkoły przeznaczone były 4 marki i że fundacja ta jest nadal aktualna. Podobne stwierdzenie odnosi się do parafii Wałcz, gdzie pleban opłaca aktualnie nauczyciela. W parafii Róża Wielka wizytator stwierdza, że rektor czyta i śpiewa w kościele w języku niemieckim. W Lubaszcu z kolei zaznaczony jest przy kościele tylko dom z ogródkiem dla wika-

⁷⁵ Tamże k. 28v, 37, 38, 54v.

⁷⁶ Por. AV 10 (1640-1641) k. 311, 377; AV 13 (1663) k. 8v.

⁷⁷ AV 9 k. 8 nn.

⁷⁸ Tamże k. 13v-14.

⁷⁹ Tamże k. 37.

⁸⁰ AV 10 — jest szkoła: k. 354v (Biała), 371v, 372 (Chodzież), 334 (Czaplinek), 303 (Czarnków), 250v (Trzcianka), 314v, 365v (Wieleń), brak szkoły: k. 341v (Jastrowie), 356-357 (Piła), 324 (Dzwonowo), 366v (Ujście).

rego i rektora. Wątpliwość dodatkową budzić może użyty termin „rector”, który nieraz oznacza proboszcza. Gdyby przy parafii Lubasz „rector” rzeczywiście oznaczał proboszcza, a nie nauczyciela, wymieniony byłby z całą pewnością przed wikarym. Należy więc uznać, że dom z ogródkiem jest użytkowany przez nauczyciela szkoły. W parafii Tuczo, jak informuje akt wizytacyjny tej placówki, dom plebański, wikarego oraz budynek szkoły spaliły się. Z funduszu plebańskiego, jak zdaje się wynikać z zapisu, cały zespół domów kościelnych został wzniesiony na przedmieściu tego miasteczka. Sposób zapisu nasuwa trudność: czy rozumieć, że również i szkoła została odbudowana, czy tylko dom plebański z budynkami gospodarczymi („Domus plebanalis, vicaris, scholae conflagratae. In suburbio in fundo plebanali cura moderni parochi extracta extat”). Na podstawie zapisu należy raczej sądzić, że i szkoła mieści się w zespole powstałych budynków. W parafii Margonin, zarówno szkoła jak i dom dla wikarego są zniszczone i wymagają licznych napraw. Mimo

Tab. 15. Parafie ze szkołami w dekanatach archidiakonatu poznańskiego: kostrzyńskim, pyzdrowskim, rogozińskim i średzkim wg wizytacji Ś. Starzałkowskiego z lat 1638-1639, czarnkowskim wg wizytacji F. Miellickiego i obornickim wg wizytacji A. Swinarskiego z lat 1640-1641

Dekanat	Liczba parafii				
	ogółem zwizyto- wanych	z informacją o szkołach			bez infor- macji o szkole
		jest szkoła	brak szkoły	razem	
czarnkowski	17	14 ^a (82,4%)	3 (17,6%)	17 (100%)	—
kostrzyński	14	5 (62,5%)	3 (37,5%)	8 (100%)	6
obornicki	18	6 (66,7%)	3 (33,3%)	9 (100%)	9
poznański	—	—	—	—	—
pyzdrowski	20	9 (50,0%)	9 (50,0%)	18 (100%)	2
rogoziński	13	4 (44,4%)	5 (55,6%)	9 (100%)	4
stęszewski	—	—	—	—	—
średzki	14	9 (75,0%)	3 (25,0%)	12 (100%)	2
razem	96	47 (64,4%)	26 (35,6%)	73 (100%)	23

^a W parafiach: Człopa, Jastrowie i Piła brak szkół przy kościołach parafialnych. Szkoły funkcjonują natomiast przy kościołach filialnych: w obrębie parafii Człopa w Załomie, Golinie (Gałęzy) i Brzeźniaku, w obrębie parafii Jastrowie w Szewcji, Brzeźnicy i Sypniewie, w obrębie parafii Piła w Szydłowie, Pokrzywnicy, Strzelinach, Dolaszewie i Łubiance. W obrębie parafii Trzeclianka szkoła funkcjonuje przy kościele parafialnym, druga przy filialnym w Łomnicy. Podobnie i w parafii Wielen: jedna przy kościele parafialnym, druga przy filialnym w Rosku.⁸⁸

⁸⁸ Patrz przyp. 83 i 84.

zrujnowania, sam budynek szkolny posiada dwa mieszkania: dla nauczyciela i kantora. Wizytator dalej zaznacza, że tylko jeden z użytkowników służy kościołowi. Jest on jednak niewystarczający dla potrzeb parafii. Dlatego w dekrete wizytacyjnym nakazuje zatrudnić zdolnego bakałarza, który by śpiewał w kościele i nauczał dzieci. Skoro nakaz dotyczy zatrudnienia nauczyciela, nie mógł on być anonimowym mieszkańcem szkoły. Przyjmujemy zatem, że nauczanie w tej parafii nie miało miejsca. W parafii Człopa wizytator nakazuje zbudować szkołę, na którą jest już plac. Należy sądzić, że nauczanie w tej parafii również nie miało miejsca ⁸¹.

Wyniki powyższych analiz potwierdza fakt, że pierwsza wizytacja Strzałkowskiego z lat 1628-1629, a więc o 12 lat wcześniejsza od omawianej, notuje funkcjonowanie szkół w 6 przedstawionych wyżej parafiach (oprócz Tuczna, dla którego brak informacji) ⁸². Na podstawie wizytacji Mietlickiego przyjmujemy, że w r. 1641 na 17 zwizytowanych parafii szkoła funkcjonowała przy 11 kościołach parafialnych. Należy jeszcze uwzględnić szkoły przy kościołach filialnych. I tak w parafii Człopa brak wprawdzie szkoły przy kościele parafialnym, ale za to znajdują się w 3 filiach (Załom, Gałęza, Brzeźniak). Podobnie w parafiach Jastrowie i Piła. W pierwszej szkoły funkcjonują również przy 3 kościołach filialnych (Szwecja, Brzeźnica i Sypniewo), w drugiej przy 5 (Szydłowo, Pokrzywnica, Strzeliny, Dolaszewo i Łubianka) ⁸³. A zatem szkoły funkcjonowały na tym terenie w 14 parafiach, co stanowi 82,4% zwizytowanych. Nie było w 3 (17,6%). Ponadto w parafii Trzcianka działały 2 szkoły. Jedna przy kościele parafialnym, druga przy filialnym w Łomnicy. Podobnie i w obrębie parafii Wieleń, jedna szkoła funkcjonowała przy kościele parafialnym, druga przy filialnym w Rosku ⁸⁴.

Drugi delegat Braneckiego, Swinarski, zwizytował w tym samym czasie (1641 r.) 18 parafii dekanatu obornickiego. Informacje o szkole przekazał dla 9: przy 4 odnotował przebywanie nauczycieli, w jednej ich brak ⁸⁵; przy 4 informacje o szkołach są zdawkowe. W parafiach Cerekwica i Chłudowo, wizytator stwierdza, że u nauczycieli znajdują się klucze od kościołów. W parafii Chojnica jest wprawdzie wymieniony dom szkolny, który wymaga naprawy, ale nauczyciela należy zatrudnić do śpiewania. Wydaje się, że nauczyciela w tej parafii nie było. Również

⁸¹ Tamże k. 380 (Budzyń), 344 (Wałcz), 347 (Róża), 325 (Tuczno), 311v (Lubasz), 378, 378v (Margonin), 322 (Człopa).

⁸² Por. AV 7 k. 2v, 10, 12v i nn., 11 nn., 18, 16v i nn., 14 nn.

⁸³ AV 10 k. 320v, 341v, 356-357, 339, 362.

⁸⁴ Tamże k. 250v, 251, 314-315v, 318v.

⁸⁵ Tamże — są szkoły: k. 225v (Boruszyn), 244 (Połajewo), 204v, 231, 232 (Szamotuły), brak szkoły: k. 241v, 242 (Oborniki).

nie funkcjonowała szkoła w Objezierzu, ponieważ na miejscu budynku szkolnego pleban wystawił sobie mieszkanie ⁸⁶. W r. 1628 Strzałkowski zanotuje ją jeszcze jako działającą ⁸⁷. Tak więc na 9 parafii, dla których Swinarski przekazał informacje o szkołach, szkoły znajdowały się w 6, co stanowi 66,7%. Nie było ich natomiast w 3 (33,3%).

Otrzymany dla archidiecezji poznańskiej odsetek parafii posiadających szkoły (patrz tab. 15), w stosunku do odsetka parafii ze szkołami w archidiecezjach pszczyńskim i śremskim z okresu wcześniejszego, jest o ok. 28% niższy. Różnica w poszczególnych dekanatach archidiecezji poznańskiej z lat 1638-1641 waha się od 44,4% do 82,4% (rogoziński — czarnkowski). W poprzednio omówionym archidiecezji śremskiej nie schodzi poniżej 85,7% (dekanaty kościański i śremski), a w archidiecezji pszczyńskiej poniżej 90% (dekanat grodziski) ⁸⁸. Należy podkreślić, że — jak w poprzednich wizytacjach — duże niespodzianki kryją luki w informowaniu o szkołach przez wizytatorów.

Porównując otrzymane wyniki dla archidiecezji poznańskiej z wynikami uzyskanymi z wizytacji Strzałkowskiego z lat 1628-1629, otrzymamy obraz (bez dekanatów stęszewskiego i poznańskiego, które nie zostały zwizytowane w latach 1638-1641) zawarty w tab. 16.

Tab. 16. Parafie ze szkołami w archidiecezji poznańskiej (bez dekanatów poznańskiego i stęszewskiego) wg wizytacji z lat 1628-1629 oraz 1638-1641

Wizytacja	Liczba parafii				
	ogółem zwizytowanych	z informacją o szkołach			bez informacji o szkole
		jest szkoła	brak szkoły	razem	
1628-1629	86	20 (86,9%)	3 (13,1%)	23 (100%)	63
1638-1641	96	47 (64,4%)	26 (35,6%)	73 (100%)	23

Z tabeli widać, że procentowo lepiej przedstawiała się sytuacja na polu szkolnictwa parafialnego w okresie wcześniejszym. Zachodzi natomiast ogromna różnica w stosunku ilości parafii, dla których wizytatorzy przekazali informacje o szkolnictwie. Powyższe porównanie jest więc bardzo problematyczne.

W związku z tym nasuwają się dwa zasadnicze pytania: 1. czy w

⁸⁶ Tamże k. 256 (Cerekwica), 249v (Chludowo), 253, 253v (Chojnica), 249 (Objezierze).

⁸⁷ AV 7 k. 49.

⁸⁸ Patrz tab. 13 i 14.

archidiakonacie poznańskim gorzej przedstawiała się sytuacja sieci szkolnictwa w stosunku do archidiakonatu śremskiego i pszczewskiego? 2. czy w latach czterdziestych pogorszyła się sytuacja na tym polu w całej wielkopolskiej części diecezji poznańskiej? Przypomnijmy tezę wysuwaną w literaturze, że stan szkolnictwa uległ pogorszeniu dopiero w latach sześćdziesiątych XVII w. i to przede wszystkim w związku z wojną szwedzką, a w latach czterdziestych stan ten w Polsce był zadawalający⁹⁰. Odpowiedzi na te pytania będziemy szukali porównując materiał wizytacyjny, dotyczący archidiakonatu pszczewskiego, z lat 1603-1607 oraz 1640-1641.

Przypomnijmy, że archidiakoniat pszczewski w latach 1640-1641 zwizytował Branecki i jego delegat Swinarski. Ten drugi przeprowadził wizytację w 43 parafiach dekanatu grodziskiego i lwóweckiego. Informacje o szkole przekazał tylko dla 20 (47%). Wyraźnie można stwierdzić, że szkoła funkcjonowała na pewno w 11, skoro wizytator bezpośrednio informuje o przebywaniu w nich nauczycieli, a ponadto mówi o nauczaniu dzieci w szkole i opłacaniu nauczających. W 4 parafiach nauczycieli nie ma⁹¹, co uznajemy za równoważne z nieistnieniem szkoły. Informacje dla 5 parafii wymagają bliższego wyjaśnienia. O przebywaniu nauczyciela w parafii Kamieniec dowiadujemy się tylko ubocznie, a mianowicie: wizytator nakazuje kantorowi szkoły śpiewać w niedziele nieszpory. Z zapisu należy wnosić, że kantor ten był zarazem nauczycielem⁹². W Kamieńcu szkoła funkcjonowała podczas wizytacji poprzedniej (1603 r.)⁹³. Przy parafiach informacje mówią o istnieniu domów szkolnych. W parafiach: Chrzypsko, Brody i Bytyń są tylko notatki, że istnieją przy kościołach budynki szkolne. Nadto w Chrzypsku wizytator stwierdza, że budynek szkolny składa się z dwu izb, w Bytyniu natomiast, że jest on obszerny i posiada ogródek. Nie zaznacza jednak przez kogo te domy są użytkowane, jak to uczynił w czwartym naszym wypadku, a mianowicie przy parafii Tuchorza, pisząc, że tamtejszy dom szkolny zamieszkuje bliżej nie znany kmieć. Na podstawie zapisów należy przyjąć, że w Chrzypsku, Brodach i Bytyniu w budynkach szkolnych powinni mieszkać nauczyciele, skoro wizytator nie wymienił innego mieszkańca, jak w przypadku Tuchorzy⁹⁴. Uznajemy na podstawie wizytacji Swinar-

⁹⁰ Litak. *Struktura i funkcje parafii* s. 385.

⁹¹ AV 10 — są szkoły: k. 198 (Bukowiec), 141 (Dakowy Mokre), 146 (Granowo), 158v, 159 (Grodzisk), 192, 193 (Kopanica), 277 (Międzychód), 297 (Ostroróg), 195 (Siedlec), 178 (Sieraków), 185v (Wolsztyn), brak szkoły: 269 (Lwówek), 264v (Pniewy), 170 (Ruchocice), 291 (Wronki).

⁹² Tamże k. 173.

⁹³ AV 3 k. 100.

⁹⁴ AV 10 k. 196v (Tuchorza), 258 (Bytyń), 273v (Brody), 284 (Chrzypsko).

skiego, że w dekanatach grodziskim i lwóweckim w latach 1640-1641 szkoły funkcjonowały w 15 parafiach (75% parafii, dla których zostały przekazane informacje o szkolnictwie). Nie było ich natomiast w 5 (dla 23 brak informacji).

Sytuacja szkolnictwa w dekanacie zbąszyńskim wymaga jeszcze omówienia. Zwizytował go sam archidiakon pszczewski, Branecki. W odróżnieniu od swego delegata Swinarskiego informacje dotyczące szkół przekazał dla wszystkich 17 zwizytowanych parafii. Na ich podstawie — mówiły najczęściej o istnieniu nauczycieli i istnieniu budynków szkolnych — dowiadujemy się, że szkoły funkcjonowały w 14 parafiach. Przy parafii Skwierzyna informacja o szkole została podana niejako ubocznie, mianowicie przy stwierdzeniu przez wizytatora czytania i śpiewania w kościele przez miejscowego nauczyciela⁹⁵. Bp Łubieński w swej wizytacji z r. 1628 przekazał wiadomość, że przy kościele w Skwierzynie jest dom szkolny, nad którym troskę sprawuje pleban⁹⁶. Przyjmujemy, że szkoła w tej parafii funkcjonowała podczas wizytacji Braneckiego w r. 1640. Z kolei akt wizytacji parafii Rokitno stwierdza, że nie ma przy kościele parafialnym domu dla nauczyciela. Znajduje się on jednak przy kościele filialnym w Chełmsku, leżącym w obrębie wymienionej parafii. Przyjmujemy zatem, że szkoła w tej parafii działała. W Paradyżu protokół wizytacyjny stwierdza, że nie ma przy kościele parafialnym ani domów plebańskich, ani też domu szkolnego. Miejscowość ta jednak w wizytacji traktowana jest jako parafia⁹⁷. Należy wnosić, że również nie przebywał tu nauczyciel. Aby uzyskać pełny obraz szkół na tym terenie, należy dodać, że w parafii Rokitno istniały szkoły przy kościołach filialnych w Chełmsku i Kalsku. Podobnie 2 szkoły funkcjonowały w obrębie parafii Babimost (przy kościele filialnym w Brójcach), oraz po 3 szkoły w parafii Bledzew (przy kościołach filialnych w Starym Dworku i Popowie) i Międzyrzecz (przy kościołach filialnych w Suchym Lutolu i Rogozińcu). A zatem w dekanacie zbąszyńskim w r. 1640 na zwizytowanych przez Braneckiego 17 parafii, w 16 funkcjonowało 21 szkół. Nie było szkoły zaledwie w jednej parafii⁹⁸.

Z tab. 17 wynika, że dla lat 1640-1641 w archidiakonacie pszczewskim nie zostały uwzględnione 23 parafie, dla których brak informacji o szkolnictwie. Celem uzyskania pełnego obrazu sieci szkół należy uwzględnić 2 parafie, w których są notowane przez wizytatora po 2 szkoły, a także 2, gdzie funkcjonowały po 3 szkoły. Rzeczywisty stan sieci szkolnictwa parafialnego wizytacje odtwarzają jedynie w dekanacie zbą-

⁹⁵ Tamże k. 132 nn.

⁹⁶ AV 8 k. 168.

⁹⁷ AV 10 k. 98v, 36.

⁹⁸ Tamże k. 15v, 10, 89, 89v, 90v, 99v, 101v, 131v, 33, 42v, 30-31.

Tab. 17. Parafie ze szkołami w dekanatach archidiakonatu pszczeńskiego wg wizytacji J. Braneckiego i jego delegatów w latach 1640-1641

Dekanat	Liczba parafii				
	ogółem zwizytowa- nych	z informacją o szkołach			bez infor- macji o szkole
		jest szkoła	brak szkoły	razem	
grodziski	24	8 (80,0%)	2 (20,0%)	10 (100%)	14
lwówecki	19	7 (70,0%)	3 (30,0%)	10 (100%)	9
zbaşzyński	17	16 ^a (94,1%)	1 (5,9%)	17 (100%)	—
r a z e m	60	31 (83,8%)	6 (16,2%)	37 (100%)	23

^a W parafii Rokitno szkoła nie funkcjonuje przy kościele parafialnym; działają natomiast przy filialnych w Chełmsku i Kalsku. W obrębie parafii Babimost jedna szkoła funkcjonowała przy kościele parafialnym, druga przy filialnym. Z kolei w parafiach Międzyrzecz i Bledzew po 3 szkoły, przy kościołach parafialnych i filialnych; w obrębie parafii Międzyrzecz w Suchym Lutolu i Rogozińcu, w obrębie parafii Bledzew w Starym Dworku i Popowie.⁹⁹

szczyńskim, w którym dla wszystkich zwizytowanych parafii posiadamy informacje o szkołach. Na tym też terenie najlepiej przedstawiał się stan sieci szkolnej. Ogólnie biorąc, w latach 1640-1641 w porównaniu z latami 1603-1607, sytuacja teoretycznie pogorszyła się o ok. 9%, jeśli się założy, że podobnie przedstawiał się stan sieci szkolnej w parafiach, dla których brak informacji. Odsetek parafii ze szkołami dla okresu późniejszego jest i tak o wiele wyższy niż w tym samym czasie w archidiakonacie poznańskim (64,9%). Różnica wynosi 18,9%.

Spróbujmy bardziej szczegółowo przeanalizować sytuację w poszczególnych dekanatach archidiakonatu pszczeńskiego, porównując stan sieci szkół w latach 1640-1641 ze stanem z lat 1603-1607. Zaczniemy od dekanatu zbaşzyńskiego. W r. 1603 Pomorski, na 16 zwizytowanych z tego terenu parafii, przekazał informacje o szkole tylko dla 8, stwierdzając w nich funkcjonowanie szkoły. Dane te wskazują na fakt, że w stosunku do parafii posiadających informacje o szkolnictwie, szkoły działały we wszystkich (100%). W r. 1640 na 17 zwizytowanych przez siebie parafii, Branecki przekazał informacje o szkole dla wszystkich, stwierdzając, że szkoły funkcjonowały w 16 (94,1%). Nie było jej zaledwie w jednej parafii (Paradyż). Parafia ta w r. 1603 pozostaje bez informacji o szkole. Zatem w tym czasie również mogło jej nie być. Obniżony odsetek parafii ze szkołami w r. 1640 w stosunku do r. 1603 nie musi więc świadczyć o tym, że w dekanacie zbaşzyńskim zmalała ilość szkół w parafiach¹⁰⁰.

⁹⁹ Tamże.

¹⁰⁰ Tamże k. 36.

W dekanacie grodziskim w r. 1603 na zwizytowanych 25 parafii, szkoła znajdowała się w 19. Po wyłączeniu 4 parafii, dla których brak informacji, stwierdzamy, że 90,5% parafii na tym terenie posiadało szkoły. Nie było ich w Obrze i Rostarzewie. Natomiast w r. 1641 na zwizytowane 24 parafie szkoła znajdowała się w 8. Nie było jej również w dwóch: w Ruchocicach i Tuchorzy. Brak informacji o szkołach dotyczy jednak 14 parafii. W parafiach, w których w r. 1641 nie było szkoły, w r. 1603 w obu funkcjonowały. Natomiast w parafiach, w których w r. 1603 szkoły nie działały, w wizytacji z r. 1641 z kolei nie zostały uwzględnione. Na podstawie dokonanego zestawu można wnosić, że liczba szkół zmniejszyła się w dwu parafiach. Pozostaje pytaniem, ile szkół przybyło ¹⁰¹.

Podobną analizę przeprowadzimy jeszcze dla dekanatu lwóweckiego, w którym w r. 1603 na 20 zwizytowanych parafii, wizytator przekazał informacje o szkole jedynie dla 12, stwierdzając, że szkoła funkcjonowała w 11 (91,7% parafii z informacją). Nie było jej w parafii Łężce. Zaś w r. 1641 na 19 zwizytowanych parafii szkoła istniała w 7. Nie było w 3 (Lwówek, Pniewy i Wronki). Dla Łężec wizytacja z r. 1641 nie przekazała informacji. Zapewne w dalszym ciągu szkoła tu nie działała, gdyż miejscowość ta jest notowana jako filia bez obsady proboszcza. W r. 1603 z kolei szkoły funkcjonowały w dwu parafiach (Lwówek i Pniewy), w których nie było ich w r. 1641. Dla 3 parafii (Wronki) brak również informacji z r. 1603 o szkole ¹⁰².

Powyższe przykłady w jakiś sposób przemawiają za poglądem, że w latach czterdziestych XVII w. daje się dostrzec powolny spadek szkół na terenie archidiaconatu pszczewskiego. Z dokonanych analiz, zdaje się wynikać, że w 1. poł. omawianego stulecia w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej, zwłaszcza w dwu przebadanych archidiaconatach: śremskim i pszczewskim, odsetek parafii ze szkołami był wysoki i sięgał ok. 93%. Podobnie przedstawia się stan szkół na innych przebadanych terenach Polski. W świetle wykorzystanych źródeł rysuje się w archidiaconacie pszczewskim na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XVII w. pewien spadek ilości szkół. Na terenie archidiaconatu poznańskiego w tym czasie, w stosunku do archidiaconatu pszczewskiego, odsetek parafii ze szkołami jest o wiele niższy. Luki pod względem informacji w zakresie szkolnictwa sprawiają, że nakreślony obraz ma charakter hipotetyczny.

¹⁰¹ AV 3 k. 32, 26; AV 10 k. 170, 196.

¹⁰² AV 3 k. 67 (Łężce), 82, 82v (Lwówek), 72 (Wronki), 77 (Pniewy); AV 10 k. 283 (Łężce), 269 (Lwówek), 291 (Wronki), 264v (Pniewy).

3. ROZWÓJ SIECI SZKOLNEJ W DRUGIEJ POŁOWIE XVII WIEKU

Zagadnienie sieci szkolnictwa parafialnego dla 2. poł. XVII w. nasuwa pewien ważny problem związany z wojną szwedzką (1655-1657). Wojna ta bardzo zniszczyła kraj pod względem gospodarczym¹⁰³. W literaturze polskiej stawia się tezę o znacznym upadku w tym czasie szkolnictwa parafialnego¹⁰⁴. Powstaje pytanie, jak pod tym względem przedstawiała się sytuacja w Wielkopolsce? Z lat następujących bezpośrednio po wojnie szwedzkiej zachowały się wizytacje dla nielicznych dekanatów diecezji poznańskiej. Najbliższa, dokonana przez bpa Tolibowskiego, pochodzi z lat 1660-1663. Jej informacje w zakresie szkolnictwa parafialnego są fragmentaryczne. Obejmują one łącznie 9 parafii pochodzących z różnych dekanatów¹⁰⁵. Znacznie lepszą podstawę źródłową odnośnie do szkolnictwa stanowią inne 2 wizytacje, mianowicie Dobrzyca i Dobrzelewskiego dla dekanatów stęszewskiego i czarnkowskiego, pochodzące z r. 1663¹⁰⁶. Ponieważ informacje o szkole podane

Tab. 18. Szkoły parafialne w dekanacie stęszewskim wg wizytacji M. Dobrzyca i w dekanacie czarnkowskim wg wizytacji A. Dobrzelewskiego z roku 1663

Dekanat	Liczba parafii				
	ogółem zwizytowanych	z informacją o szkołach			bez informacji o szkole
		jest szkoła	brak szkoły	razem	
stęszewski	14	6 (75,0%)	2 (25,0%)	8 (100%)	6
czarnkowski	15	14 ^a AV 12.	1 (6,7%)	15 (100%)	—
razem	29	20 (86,9%)	3 (13,1%)	23 (100%)	6

^a W obrębie parafii Czaplinek wizytator stwierdza funkcjonowanie 12 szkół, w obrębie parafii Nadarzyce (Sypniewo) — 8, Piła — 4, Jastrowie — 3. Trzcianka i Tuczno — po 2¹⁰⁷.

¹⁰³ W. Rusiński. *Straty i zniszczenia w czasie wojny szwedzkiej (1655-1660) oraz jej skutki na obszarze Wielkopolski*. W: *Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655-1660*. T. 2. Warszawa 1957 s. 261-306.

¹⁰⁴ Zob. przypis 4.

¹⁰⁵ AV 12.

¹⁰⁶ AV 13 — są szkoły: k. 14v (Lusowo), 6 (Mosina), 3 (Niepruszewo), 5 (Skórzewo), 13 (Stęszew), 9 (Tomice), brak szkół: k. 8v (Dopiewo), 4 (Tarnowo Podgórne); AV 14 — są szkoły: k. 35v (Biała), 24v (Czaplinek), 5 (Czarnków), 16 (Człopa), 28v (Jastrowie), 9v (Lubasz), 30v (Nadarzyce), 77v (Piła), 32 (Skrzetusz), 34 (Trzcianka), 19 (Tuczno), 40 (Ujście), 24 (Wałcz), 14 (Wielen), brak szkoły: k. 15 (Rosko).

¹⁰⁷ AV 14 k. 5, 25-26v, 29v-30v, 28-29, 32, 34, 19-22.

przez obu wizytatorów nie budzą wątpliwości, stwierdzamy, że w obu dekanatach w tym czasie 86,9% parafii posiadało szkoły (tab. 18).

Na podstawie wizytacji Dobrzelewskiego widzimy, że sytuacja szkolnictwa parafialnego w dekanacie czarnkowskim nieco korzystniej przedstawiała się w r. 1663, niż to miało miejsce w r. 1641. W drugim przypadku bowiem na 17 zwizytowanych parafii szkoły znajdowały się w 14, co stanowi 82,4%. Nie było szkół w 3 parafiach (17,6%). W r. 1663 na 15 zwizytowanych parafii (również dla wszystkich informacje o szkole), tylko jedna nie posiadała szkoły, co stanowi 6,7%, a więc o 10,9% mniej niż w r. 1641. Gdy uwzględnimy różnicę w ilości zwizytowanych parafii (w r. 1641 — 17 i 1663 — 15) oraz przyjmiemy, że w tych dwu parafiach nie było szkoły w r. 1663, wówczas odsetek parafii ze szkołami będzie równy. Powyższe dane wskazują, że sytuacja pod względem liczby parafii ze szkołami w dekanacie czarnkowskim, po „potopie”, nie uległa pogorszeniu, a może nawet wzrosła. Podobnie na podstawie wizytacji Zalaszewskiego z r. 1695 można stwierdzić, że na 18 zwizytowanych parafii tego dekanatu (informacje dotyczą 14), szkoła funkcjonowała w 13, co w stosunku do parafii posiadających dane o szkole stanowi 92,9%. Obraz jest zbliżony do stanu z r. 1663¹⁰⁸.

Porównanie ilości parafii ze szkołami w dekanacie stęszewskim, zwizytowanymi przez Dobrzyca w r. 1663, z wynikami uzyskanymi w oparciu o wizytacje Strzałkowskiego z lat 1628-1629 nie daje żadnych rezultatów, ponieważ ten ostatni — na 12 zwizytowanych wówczas parafii — informacje o szkole przekazał jedynie dla 3. Podczas drugiej swej wizytacji z lat 1638-1639, Strzałkowski tegoż dekanatu nie uwzględnił, podobnie jak i w dwa lata później nie uczynił tego Branecki i jego delegaci (tab. 3).

Z r. 1667 pochodzi akta wizytacji Wolskiego. Odwiedził on 41 parafii dekanatów krobkiego i śremskiego. Nie przekazał informacji dla 3 parafii. Uzyskany na tej podstawie obraz sieci szkół parafialnych powinien dość wiernie odtwarzać rzeczywistość. Zapisy o szkolnictwie są różne: informują o osobie nauczyciela (imię i nazwisko), o nauczaniu w szkole oraz o budynku szkolnym. Na podstawie tych danych stwierdzamy, że szkoła funkcjonowała w 27 parafiach, nie było jej natomiast w 7¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Patrz tab. 4, 15, 22.

¹⁰⁹ AV 16 — są szkoły: k. 110 (Brodnica), 150v (Chwałkowo), 33 (Dolsk), 80v (Domachowo), 178 (Dopiewo), 186v (Golejewko), 56v (Gostyń), 114 (Jaszkowo), 173 (Jutrosin), 160 (Kołaczkowo), 288v (Konary), 143 (Krobia), 40 (Kunowo), 104 (Lubiń), 205 (Miejska Górka), 152-152v (Niepart), 181 (Pakoślav), 165v (Pepowo), 254 (Poniec), 83v (Siemowo), 190v (Słupia), 169 (Smolice), 81v (Stary Gostyń), 75 (Strzelce), 13v (Śrem), 86 (Świerczyna), 279v (Żytowiecko), brak szkoły: k. 224 (Gołaszyn), 219 (Łaszczyn), 106 (Mórka), 226v (Rydzyna), 214v (Sarnowa), 24v (Wieszczyn), 113v (Żabno).

Przy 4 parafiach znajdują się informacje, które wymagają szczegółowego omówienia. W 3 z nich: Pawłowice, Skoraszewice i Szkaradowo, wizytator stwierdza istnienie przy kościele budynków szkolnych, określonych terminem „scholae”¹¹⁰. W r. 1672 Gniński przekazał wiadomość, że w wymienionych parafiach oprócz budynków szkolnych znajdują się również nauczyciele¹¹¹. Nic nie stoi na przeszkodzie, aby przyjąć, że również podczas wizytacji Wolskiego w r. 1667 szkoły w tych parafiach funkcjonowały. O szkole parafialnej w Krzywiniu dowiadujemy się z wizytacji nieco ubocznie, kiedy wizytator informuje o śpiewaniu w kościele przez scholarzy¹¹². Należy sądzić, że szkoła w tej parafii również działała.

Tab. 19. Parafie ze szkołami parafialnymi w dekanatach krobckim i śremskim wg wizytacji J. F. Wolskiego z r. 1667 i wizytacji K. Hapa z lat 1610 i 1619

Wizytator Dekanat	Liczba parafii				
	ogółem zwizytowanych	z informacją o szkołach			bez informacji o szkole
		jest szkoła	brak szkoły	razem	
Wolski 1667					
krobcki	24	18 (81,8%)	4 (18,2%)	22 (100%)	2
śremski	17	13 (81,2%)	3 (18,8%)	16 (100%)	1
r a z e m	41	31 (81,6%)	7 (18,4%)	38 (100%)	3
Hap 1610 i 1619	21	14 (100%)	—	14 (100%)	7

Z tabeli wynika, że w dekanatach krobckim i śremskim znacznie lepiej przedstawiała się sytuacja szkolnictwa w parafiach, dla których wizytatorzy przekazali informacje w początkach XVII w., niż to miało miejsce w latach sześćdziesiątych, kiedy odsetek parafii ze szkołami zmniejszył się o 18,4%. Należy jednak podkreślić, że w r. 1610 nie tylko dla 7 zwizytowanych parafii Hap nie przekazał informacji o szkołach, ale w ogóle zostało wówczas zwizytowanych w dwu omawianych dekanatach o połowę parafii mniej. Sytuacja dla początków XVII w. budzi więc wiele zastrzeżeń ze względu na niepełną podstawę źródłową (patrz tab. 2).

Następne akta wizytacyjne, wg których możemy badać sieć szkolnictwa parafialnego, pochodzą z lat 1672-1685. Dotyczą one archidia-

¹¹⁰ Tamże k. 285, 162, 288.

¹¹¹ AV 17 k. 181, 197v, 246.

¹¹² AV 16 k. 92.

konatu śremskiego, zwizytowanego przez Gnińskiego. Na 132 zarejestrowane przez niego parafie, dane odnośnie do szkół są przy 119. Informacje te, podobnie jak i w poprzednich księgach, są różnorodne. W całej wizytacji brak wzmianek o samym nauczaniu szkolnym, jak i o uczniach. W parafiach, w których według wizytatora przebywali nauczyciele, uznajemy, że szkoła powinna funkcjonować. Odnosi się to do 91 kościołów parafialnych i 3 filialnych. Nie było natomiast szkół przy 6 kościołach parafialnych; notuje się tu brak nauczycieli ¹¹³.

Informacje o szkołach przy 20 kościołach parafialnych i dwu filialnych wymagają szczegółowego omówienia. Po części stwierdzają one tylko istnienie budynków szkolnych, zwanych „scholae”. I tak w parafiach: Benice, Gogolewo, Golanice, Gołębin, Rozdrażew, Śmieszkowo i Nosków oraz w filii Wieleń (parafia Kaszczor, dla której przy kościele parafialnym wizytator nie przekazał informacji o szkole) akta stwierdzają istnienie budynków szkolnych. Przy parafii Rydzyna znajduje się informacja stwierdzająca ubocznie istnienie szkoły. Jest to uwaga dotycząca scholarów, którzy popełnili błędy w prowadzonych przez siebie księgach parafialnych ¹¹⁴. Ponieważ w aktach wizytacji nie ma innych informacji na temat szkół odnośnie do 8 wymienionych parafii i 1 filii, przyjmujemy, że zanotowanie budynku szkolnego równa się funkcjonowaniu szkoły, co na przykładzie parafii Rydzyna jeszcze bardziej podkreśla dodatkowa uwaga o scholarach. Większe wątpliwości może nasuwać zapis stwierdzający nie tylko istnienie budynku szkolnego, ale również określający jego stan zachowania. W Konarach budynek szkolny określony został terminem „resertus”, o którego odbudowanie troszczy się proboszcz. Termin „desertus” w tym wypadku oznacza raczej brak budynku szkolnego lub jego stan w całkowitym upadku, nie nadający się do zamieszkania. W parafiach: Iłowiec, Czempień i Jaraczewo stan zachowania domów szkolnych określany jest terminem „collabens”, przy czym w Czempiniu „totaliter collabens”, w którym mieszka jeszcze kantor. Wizytator przypomina, że dom ten wymaga całkowitej naprawy. Odnośnie do Czempinia wizytator nakazuje zatrudnić nauczyciela. W Jaraczewie mieszczanie mają się postarać wespół z magistratem o odbudowanie szkoły. Że dom określony terminem „collabens” z zasady nie nadaje się do zamieszkania, najlepiej świadczyć może fakt odnotowany w akcie wizytacyjnym parafii Jeżewo, gdzie również budynek szkolny określony jest tym terminem, a wizytator z tej racji stwierdza zamieszkanie nauczy-

¹¹³ AV 17 — brak szkoły: k. 536 (Iłowiec), 520, 520v (Oborzyska), 828 (Cerekwica), 860v (Jaraczewo), 212v (Konary), 703 (Grobia s. Bucz).

¹¹⁴ Tamże k. 814 (Benice), 712 (Golanice), 548 (Gołębin), 382 (Gogolewo), 875v (Nosków), 753 (Rozdrażew), 172v, 173 (Rydzyna), 595-596 (Śmieszkowo), 593 (Wieleń).

ciela w innym miejscu. Zachodzi zatem pytanie, czy w budynku szkolnym w Czempiniu (totaliter collabens) mógł mieszkać wspomniany kantor, a jeśli mieszkał, czy mógł w tym budynku również nauczać dzieci, o ile się tym zajmował. Treść aktu nic o tym nie mówi. Zarówno w r. 1718, jak 1625 — według relacji ówczesnych akt wizytacyjnych — szkoła będzie w tym mieście funkcjonować. W chwili sporządzania omawianej książki (1672-1685) nie ma podstaw do takiego stwierdzenia, a raczej przeciwnie: szkoły nie było¹¹⁵. Nie mogła również funkcjonować w Iłowcu. To samo odnosi się, jak sądzę, do parafii Wonieść. W tamtejszym budynku szkolnym mieszkał kmięć. Należy sądzić, że nie zajmował się on nauczaniem dzieci. Również nie funkcjonowała szkoła w parafii Grobia (seu Bucz), gdzie — jak stwierdza wizytator — wyznaczone jest dla niej tylko pole. Na podstawie wizytacji z r. 1610 wiadomo, że w Grobii przebywali protestanci, którzy użytkowali tamtejszy kościół. Pozostawili oni katolikom budynki plebańskie i szkołę. Nie były one jednak wówczas zamieszkałe. Z 6 wizytacji (XVII i XVIII w.), które wymieniają tę parafię, żadna nie stwierdza istnienia szkoły, natomiast Szembek w r. 1718 zaznaczy wprost, że szkoły w Grobii nie ma oraz że nie ma nauczyciela¹¹⁶. W akcie wizytacyjnym parafii Gołaszyn czytamy, że dla nauczyciela jest ogródek („hortulus”). Ludność tej parafii w większości była protestancka, przy kościele przebywał jednak proboszcz. Z akt wizytacji Wolskiego z r. 1667 dowiadujemy się, że nie było w tej parafii ani nauczyciela, ani kantora. Nauczanie miało miejsce jedynie w niedziele, w kościele. Nie było to jednak nauczanie szkolne. Za Szembeka w r. 1718 szkoła będzie w tej parafii funkcjonowała¹¹⁷. Ponieważ nic nas nie upoważnia do stwierdzenia braku działalności szkoły, a wzmianka o istnieniu ogródka szkolnego przypomina raczej, że musiał być również jego użytkownik, przyjmujemy, że szkoła w Gołaszynie podczas wizytacji Gnińskiego funkcjonowała. Odnośnie do parafii Dolsk wizytator stwierdza tylko, że w r. 1609 mieszczanie zobowiązali się wybudować szkołę. Wizytacja Wolskiego z r. 1667 notuje istnienie w tej parafii nauczyciela, jak również fakt, że nauczanie szkolne dzieci nie miało tu miejsca z powodu braku budynku szkolnego¹¹⁸. Należy chyba uznać przypomnienie wizytatora o obowiązku wybudowania szkoły za nieurzeczywistnienie zobowiązania podjętego na początku XVII w. Być może, że — podobnie jak i podczas poprzedniej wizytacji — przebywał w tej parafii nauczyciel, ale zarówno o nim, jak i o samym nauczaniu akta wizytacji z lat 1672-1685 milczą.

¹¹⁵ Tamże k. 212v (Konary), 536 (Iłowiec), 505 (Czempiń), 860v (Jaraczewo).

¹¹⁶ Tamże k. 455v, 701.

¹¹⁷ Tamże k. 353 (Kolniczki), 256v (Gołaszyn); AV 16 k. 223, 224 (Gołaszyn); AV 19 k. 174v, 175 (Gołaszyn).

¹¹⁸ AV 17 k. 114; AV 16 k. 33.

Szembek w r. 1718 parafii tej nie uwzględnił. Ostatnia informacja o szkole (zawarta w wizytacji Gnińskiego), która wymaga bliższego wyjaśnienia, dotyczy parafii Mieszków. Protokół stwierdza, że dom dla nauczyciela wymaga wydatków związanych z jego erekcją. Rozumiemy, że w pojęciu wizytatora należy go wybudować, na co nie ma w parafii funduszków. Żadna z 6 wizytacji, uwzględniająca w swych aktach tę parafię, nie stwierdza w niej funkcjonowania szkoły¹¹⁹. Dla całości należy jeszcze zaznaczyć, że przy kościele parafialnym w Charbielinie wizytator stwierdził brak nauczyciela. Notuje go jednak w obrębie parafii przy kościele filialnym w Dłużynie. Charbielin zatem zapisujemy po stronie parafii ze szkołami. Na terenie omawianego archidiakonatu, jak notuje Gniński, w dwu parafiach: Kościan i Wilkowyja znajdowały się po 2 szkoły, funkcjonujące przy kościołach parafialnych i filialnych (Bonikowo, Cielcza)¹²⁰.

Tak więc sytuacja szkolnictwa parafialnego w archidiakonacie śremskim w latach 1672-1685, na zwizytowane przez Gnińskiego 132 parafie.

Tab. 20. Parafie ze szkołami w dekanatach archidiakonatu śremskiego wg wizytacji I. Gnińskiego z lat 1672-1685

Dekanat	Liczba parafii				
	ogółem zwizytowanych	z informacją o szkołach			bez informacji o szkole
		jest szkoła	brak szkoły	razem	
borecki	1	1 (100,0%)	—	1 (100%)	—
kościński	14	11 ^a (78,6%)	3 (21,4%)	14 (100%)	—
koźmiński	23	21 (91,3%)	2 (8,7%)	23 (100%)	—
krobski	24	20 (95,2%)	1 (4,8%)	21 (100%)	3
nowomiejski	23	23 ^b (100,0%)	—	23 (100%)	—
śmigielski	11	9 (81,8%)	2 (18,2%)	11 (100%)	—
śremski	17	10 (76,9%)	3 (23,1%)	13 (100%)	4
wschowski	19	13 ^c (92,9%)	1 (7,1%)	14 (100%)	5
razem	132	108 (90%)	12 (10%)	120 (100%)	12

a W parafii Kościan funkcjonowały 2 szkoły, druga przy kościele filialnym w Bonikowie.

b W parafii Wilkowyja również druga szkoła przy kościele filialnym w Cielczy.

c W parafii Kaszczor brak informacji o szkole przy kościele parafialnym; funkcjonowała przy filialnym w Wieleniu; w parafii Charbielin przy kościele parafialnym szkoła nie działała, była natomiast przy filialnym w Dłużynie.¹²¹

¹¹⁹ AV 17 k. 294v.

¹²⁰ Tamże k. 608, 611, 483, 494v, 290, 292v.

¹²¹ Tamże k. 483, 494v, 290, 292v, 587, 593, 608, 611.

(dane dla 119), przedstawia się następująco: 108 parafii posiadających szkoły (w tym dwie parafie po 2 szkoły), czyli 90%, 12 parafii bez szkół (10%).

Ogólnie należy stwierdzić, że na terenie archidiecezji śremskiej w latach 1672-1685 wysoki odsetek parafii posiadało szkoły. Wynosi on 90%. Wynik ten zdaje się być bliski rzeczywistości, ponieważ dla parafii 5 dekanatów (na 8) Gniński przekazał pełny zestaw informacji o szkolnictwie. Spośród nich najniższy odsetek parafii ze szkołami przypada na dekanat kościański (78,6%), najwyższy na nowomiejski, w którym wszystkie parafie posiadały szkoły. Średnia parafii ze szkołami dla tych 5 dekanatów wynosi 91,5%, a więc wynik nieco wyższy niż uzyskany dla całego archidiecezji. Najniższy odsetek parafii ze szkołami z całego archidiecezji przypada na dekanat śremski. Wynosi on 76,9%. Być może, że wynik ten zaniża wyłączenie 4 parafii, dla których wizytator nie przekazał informacji o szkołach.

Wizytacje z lat 1672-1685 nie pozwalają ustalić współzależności między stanem szkolnictwa a wojnami szwedzkimi (1655-1657). Umożliwiają one odtworzenie zmian w zakresie sieci szkół parafialnych z początku i końca XVII wieku.

Tab. 21. Parafie ze szkołami w archidiecezji śremskiej wg wizytacji K. Hapa z lat 1610 i 1619 oraz wizytacji I. Gnińskiego z lat 1672-1685

Wizytacja	Liczba parafii				
	ogółem zwizytowa- nych	z informacją o szkołach			bez infor- macji o szkole
		jest szkoła	brak szkoły	razem	
1610 i 1619	79	51 (92,7%)	4 (7,3%)	55 (100%)	24
1672-1685	132	108 (90,0%)	12 (10,0%)	120 (100%)	12

Różnica na polu szkolnictwa w początkach oraz w 2. poł. XVII w., jaka wynika z zestawienia liczby parafii, dla których wizytatorzy przekazali informacje o szkolnictwie, jest minimalna. Wynosi ona zaledwie 2,7% na niekorzyść okresu późniejszego. Należy zaznaczyć, że wizytacja z lat 1672-1685 bardziej oddaje stan rzeczywisty sieci szkolnictwa niż wizytacja uprzednia. Wynika to przede wszystkim z bardziej pełnego materiału źródłowego. Na terenie dekanatu nowomiejskiego wyraźnie daje się dostrzec wzrost szkół parafialnych. W latach bowiem 1672-1685 Gniński zanotuje funkcjonowanie szkoły we wszystkich 23 zwizytowanych parafiach, gdy Hap w r. 1610 na tyleż zwizytowanych przekaże

informacje o działaniu szkół w 16, brak jej w jednej, a dla 6 nie będzie żadnej wzmianki (patrz tab. 14).

Pozostał nam jeszcze do przeanalizowania archidiakoniat poznański, dla którego materiał wizytacyjny pochodzi z samego końca omawianego stulecia. Wizytacji tej w latach 1695-1696 dokonał Zalasowski. Na 91 zanotowanych parafii (bez dekanatu rogozińskiego), materiał informacyjny o szkołach odnosi się do 51. Zawiera najczęściej informacje o nauczycielach lub innych osobach nauczających w szkołach. Wzmianki tego rodzaju, które uznajemy zarazem za stwierdzające rzeczywiste funkcjonowanie szkoły, wizytator przekazał dla 32 parafii. Przy 9 zanotował brak nauczycieli, co w tym przypadku jest równoznaczne z brakiem szkoły¹²². Przy 9 parafiach informacje dotyczą przede wszystkim budynków szkolnych. W parafii Konarzewo dom szkolny znajduje się w posiadaniu kantora, który ma również własny dom. Być może, że w danym przypadku kantor zajmował się nauczaniem dzieci w szkole, jak to miało miejsce w parafiach: Winnagóra, Połajewo czy Lubionka, co wyraźnie zaznaczył wizytator¹²³. Zarówno Dobrzyń (1663), jak i Szembek (1718) nie uwzględnili parafii Konarzewo w protokołach. Nie możemy jednak stwierdzić, czy nauczanie w tej parafii miało miejsce. W parafii Grabowo wizytator notuje tylko istnienie domu wraz z ogródkiem dla rektora szkoły, bez podania ich użytkownika. W parafii Gorazdowo zaznacza tylko, że jest ogródek dla nauczyciela. Informacji o szkołach dla Grabowa i Gorazdowa nie posiada wizytacja wcześniejsza ani późniejsza. Można przypuszczać, że w obu parafiach przebywali jednak użytkownicy wymienionych obiektów. Nie zostali oni uwzględnieni przez wizytatora, którego pewnie nie dziwił normalny stan rzeczy, skoro nie zaznaczył innych użytkowników, jak w parafiach Kaczanów i Bnin. Według Strzałkowskiego w r. 1638 szkoła w Bninie nie istniała, co nie daje nam wcale uprawnień do wyciągania wniosku. Różnica czasu wynosi bowiem ok. 60 lat¹²⁴. Z kolei w parafii Lubasz, Zalasowski, wyliczając budynki służby kościelnej, wymienia również dom dla nauczyciela. Lecz wśród służby osoba nau-

¹²² AV 18 — są szkoły: k. 504 (Człopa), 419 (Komorniki), 432 (Łódź), 475 (Tarnowo Podgórne), 423v (Wiery), 19 (Poznań — św. Mikołaja), 286 (Bagrowo), 282 (Krerowo), 333 (Mądre), 364 (Biechowo), 391 (Ciężyń), 410, 411 (Miłosław), 382 (Sokolniki), 385v (Samarzewo), 415 (Winnagóra), 374v (Zieleniec), 189v (Cerekwica), 181 (Chłudowo), 276 (Różnowo), 268 (Połajewo), 599v (Budzyń), 532v (Czaplinek), 494v (Czarnków), 555 (Jastrowie), 546 (Nadarzyce), 557 (Lubionka), 571v (Piła), 511 (Tuczno), 523 (Walcz), 565 (Trzcianka), 604v (Swarzędz), 499v (Wieleń), brak szkół: 429 (Mosina), 326v (Murzynowo), 314 (Środa), 371 (Nowa Wieś), 407 (Kołaczkowo), 186 (Objezierze), 172v, 173v (Sobota), 580v (Ujście).

¹²³ Tamże k. 449v (Konarzewo), 415, 268, 268v, 557.

¹²⁴ Tamże k. 373v (Grabowo), 383 (Gorazdowo), 368v (Kaczanów), 350v (Bnin), 289v (Tulce), 391, 393 (Ciężyń); AV 9 k. 47, 47v.

czyciela nie została uwzględniona. Podobny nieco zapis spotykamy przy parafii Kaźmierz. Wizytator stwierdza tu istnienie uposażenia dla nauczyciela, ale wymieniając z kolei budynki parafialne, między innymi dla kantora i organisty, pomija budynek szkolny. Również w akcie wizytacyjnym brak informacji o samym nauczycielu. O szkole w Kaźmierzu inne wizytacje przeważnie milczą. Na podstawie wzmianek w wizytacji należy jednak przyjąć, że szkoły zarówno w Kaźmierzu, jak i Lubaszu funkcjonowały. Natomiast nauczanie w szkole nie miało chyba miejsca w parafii Łukowo, nie posiadającej budynku szkolnego, a który to miejscowy dziedzic próbuje wzniesić przy kościele. O istnieniu szkoły przy kościele kolegiackim NMP w Poznaniu wizytator wspomina tylko ubocznie wtedy, kiedy mówi o przebywających tam dwu uczniach¹²⁵. Dla całości należy jeszcze dodać, że w okręgu parafialnym Człopy notowane są szkoły funkcjonujące w 8 filiach (brak informacji o szkole przy kościele

Tab. 22. Parafie ze szkołami w dekanatach archidjako-natu poznańskiego wg wizytacji M. Zalasowskiego z lat 1695-1696

Dekanat	Liczba parafii				
	ogółem zwizyto- wanych	z informacją o szkołach			bez infor- macji o szkole
		jest szkoła	bez szkoły	razem	
czarnkowski	18	13 ^a (92,9%)	1 (7,1%)	14 (100%)	4
kostrzyński	2	1 (100,0%)	—	1 (100%)	1
obornicki	19	5 (62,5%)	3 (41,5%)	8 (100%)	11
poznański	5	2 (100,0%)	—	2 (100%)	3
pyzdrowski	18	9 (75,0%)	3 (25,0%)	12 (100%)	6
rogoziński	—	—	—	—	—
stęszewski	16	5 (71,3%)	2 (28,7%)	7 (100%)	9
średzki	13	4 ^b (57,1%)	3 (42,9%)	7 (100%)	6
r a z e m	91	39 (76,5%)	12 (23,5%)	51 (100%)	40

a W parafii Człopa brak informacji o szkole przy kościele parafialnym, natomiast są one przy 7 kościołach filialnych: Golin, Brzeźniak, Wołowe Łasy, Bukowo, Niekursko, Pieczyńska, Golin i Przelewice. W obrębie parafii Nadarzyce znajduje się również 7 szkół, przy kościele parafialnym i przy filialnych: Sypniewo, Brzeźnica, Szewcja, Dudulany, Budy i Zbiczno; 3 szkoły w parafii Jastrowie: przy kościele parafialnym i filialnych w Płytnicy i Krempie; po 2 szkoły w parafiach: Czaplina (druga w Worowie), Tuczno (druga w Nakielnie) oraz Wałcz (druga w Leżnicy).

b W parafii Kórnik również 2 szkoły (druga przy kościele filialnym w Tulcach)¹²⁷.

¹²⁵ AV 18 k. 487 (Lubasz), 193 (Kaźmierz), 273 (Łukowo), 26 (Poznań — kolegiata NMP).

rzyć źródła, przedstawiała się bardzo korzystnie. Około 93% parafii posiadało szkoły. Stan ten układał się podobnie jak w Małopolsce¹²⁹. W stosunku do dwu wymienionych archidiakonatów nieco gorzej przedstawiała się sieć szkolnictwa w latach czterdziestych w archidiakonacie poznańskim. Odsetek parafii ze szkołami jest mniejszy bowiem o około 28%. Ale i w tym czasie, w stosunku do lat 1603-1607, w archidiakonacie pszczyńskim również pogorszyła się sytuacja (o ok. 9%). Należy podkreślić, że powyższe wyniki przy dokładniejszych badaniach mogą ulec pewnym zmianom ze względu na niewiadomą w parafiach, dla których informacji o szkołach nie przekazuje wizytacja z lat 1640-1641, jak i wcześniejsze. Jeśli chodzi o archidiakonat śremski, źródła pozwalają dokładniej prześledzić sytuację szkolnictwa w latach 1672-1685, gdyż w tym czasie informacje o szkołach są bardziej pełne. Na tej podstawie można stwierdzić, że wówczas odsetek parafii ze szkołami wynosił 90,8%. Odsetek ten niewiele odbiegał od tego, jaki otrzymaliśmy dla lat 1610 i 1619 (92,7%). W archidiakonacie poznańskim liczba parafii ze szkołami w końcu XVII wieku (1695-1696), w stosunku do lat czterdziestych, wzrosła o 12%.

W związku ze stawianą powszechnie tezą o upadku szkół parafialnych w wyniku II wojny północnej (1655-1657), zachodzi pytanie, jak pod tym względem przedstawiała się sytuacja w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej? Niewiele posiadamy materiału wizytacyjnego, który by pozwolił z całą pewnością rozstrzygnąć powyższy problem. Na podstawie wizytacji przeprowadzonej w dekanatach śremskim i krobkim można sądzić, że sieć szkół parafialnych na tych terenach w czasie stosunkowo krótkim po wojnie (1667), w stosunku do lat dwudziestych omawianego stulecia, uległa nieco pogorszeniu (ze 100% na 82%). Nie znany jest jednak dla tych dwu dekanatów stan szkolnictwa z lat bezpośrednich przed wojną. Z kolei w dekanacie czarnkowskim notuje się wzrost szkół w r. 1663, w stosunku do r. 1641, o ok. 11%. I znów problem, podobny jak w wizytacjach poprzednich, na ile wynik odpowiada rzeczywistości, gdyż zestaw parafii z informacjami o szkole jest dla obu okresów pełny, a różna tylko liczba zwizytowanych parafii. W przeciągu całego omawianego stulecia na ogólnie notowane w wizytacjach 334 parafie szkoły funkcjonowały w 253, co stanowi 76%.

Na koniec wypada postawić pytanie związane z dalszymi badaniami, jakie czynniki wpłynęły na sytuację, że sieć szkół parafialnych na omawianym terenie przez cały XVII w. przedstawiała się dość korzystnie i w wyniku wojny szwedzkiej nie nastąpiło gwałtowne jej załamanie? Warto zasygnalizować, że w Wielkopolsce, w stosunku do pozostałych ziem Polski, dużo było parafii z ośrodkami w miastach (ok. 27%); nieco

¹²⁹ Patrz przyp. 69-71.

inaczej również kształtowały się stosunki, zwłaszcza gospodarcze, na wsi¹³⁰. Wydaje się jednak, że najważniejszym czynnikiem, który wpływał na gęstość sieci szkół parafialnych, była rywalizacja w dziedzinie nauczania szkolnego między katolikami, a silnie zakorzenionymi na tych terenach protestantami. Zagadnienie bliżej nie przebadane, podobnie jak i wiele innych problemów związanych ze szkolnictwem parafialnym. Stąd rodzi się potrzeba dalszych badań w tej dziedzinie zarówno dla szerszych terenów, jak i dla poszczególnych parafii. Należałoby chyba jeszcze powiększyć podstawę źródłową. Ważną rolę mogą tu spełnić akta parafialne, często prowadzone przez nauczycieli, a dla miast, gdzie nauczyciel otrzymywał uposażenie od magistratu, księgi rachunkowe.

---

¹³⁰ J. Topolski. *Procesy urbanizacyjne. Charakterystyka rozwoju przestrzennego miast*. W: *Dzieje Wielkopolski*. T. 1. Poznań 1969 s. 461-469; tenże. *Wieś polska w dobie ekspansji gospodarki folwarcznej XVI i XVII w.* Tamże s. 459 n.; tenże. *Czynniki i rozmiary wzrostu gospodarczego i demograficznego*. Tamże s. 443-445; tenże. *Pojęcie regionu historycznego. Cechy odrębności historycznej Wielkopolski*. Tamże s. 25-29.

Aneks

**SZKOŁY W OBRĘBIE PARAFII
W WIELKOPOLSKIEJ CZĘŚCI DIECEZJI POZNAŃSKIEJ
WEDŁUG AKT WIZYTACJI KANONICZNYCH Z XVII WIEKU**

Objaśnienia znaków: 1, 2, 3, ... liczba szkół w obrębie parafii; — brak szkoły; ? brak informacji o szkole; F parafie, które w danych wizytacjach występują jako filie.

Archidiecezja poznańska

Parafie według dekanatów	Akta wizytacji z lat			
	1628-1629	1638-1641	1661-1663	1695-1696
1	2	3	4	5
dekanat czarnkowski				
Biała (wieś)	?	1	1	?
BUDZYŃ (miasto)	1	1		1
CHODZIEŻ	?	1		?
CZAPLINEK	—	1	12 ^a	2 ^b
CZARNKÓW		1	1	1
CZŁOPA	?	3 ^c	1	8 ^d
Dzwonowo		—		
JASTROWIE	1	3 ^e	3 ^f	3 ^g
Lubasz	1	1	1	1
Lubionka Stara		F		1
MARGONIN	1	—		1
Nadarzyce	?	1	8 ^h	7 ⁱ
Nakielno	1			
PILA	1	5 ^j	4 ^k	1

a Szkoły funkcjonują przy kościele parafialnym i filialnych: Czarne, Czarne Małe, Czarne Wielkie, Lubiesz, Noblno, Polne, Rakowo, Sędzice, Siemczyn, Sikory i Worowo.

b Jedna szkoła funkcjonuje przy kościele parafialnym, druga przy filialnym w Worowie.

c Szkoły nie ma przy kościele parafialnym; funkcjonują przy filialnych: Brzeźniak, Golin (Gałęza) i Załom.

d O szkole przy kościele parafialnym brak informacji; funkcjonują przy filialnych: Golin (Gałęza), Brzeźniak, Bukowo, Niekursko, Pieczyńska, Przelewice, Treblin i Wołowe Lasy.

e Brak szkoły przy kościele parafialnym; funkcjonują przy filialnych: Brzeźnica, Sypniewo i Szwecja.

f Szkoły funkcjonują przy kościele parafialnym i filialnych w Krępie i Plitwicy.

g Jak wyżej.

h O szkole przy kościele parafialnym brak informacji; funkcjonują przy filialnych: Budy, Dylat, Dudylany, Brzeźnica, Głowacz, Sypniewo, Szwecja i Zbiczno.

i Szkoły funkcjonują przy kościele parafialnym i filialnych: Brzeźnica, Budy, Dudylany, Sypniewo, Szwecja i Zbiczno.

j Brak szkoły przy kościele parafialnym; funkcjonują przy filialnych: Dolaszewo, Pokrzywnica, Strzalin, Szydłowo i Łubianka.

k Szkoły funkcjonują przy kościele parafialnym i filialnych: Szydłowo, Łubianka i Pokrzywnica.

1	2	3	4	5
Rosko		F	1	
Róża Wielka		1	1	
Skrzetusz		F	1	1
Trzcianka	?	2 ⁱ	2 ⁱ	1
TUCZNO	?	1	2 ^m	2 ⁿ
UJŚCIE		—	1	—
WAŁCZ	1	2 ^o	1	2 ^p
WIELEŃ	1	2 ^q	1	1
dekanat kostrzyński				
Czerlejno	?	1		
Giecz	1	—		
Głuszyna		1		
Grodziszczko	?	1		
Gułtowy	?	—		
Iwno	?	?		
Kleszczewo	?	?		
KOSTRZYŃ	1	1		?
Opatówko	?	?		
Siekierki	?	—		
Siedlec	1	?		
Spławie	?	?		
SWARZĘDZ	?	?		1
Targowa Górka	?	1		
Uzarzewo	1	1		
dekanat obornicki				
Boruszyn	?	1		?
Cerekwica	1	1		1
Chłudowo	?	1		1
Chojnica	?	—		?
KAŻMIERZ	?	1		1
Kiekrz	1	?		?
Kiszewo	?	F		?
Ludomy	?	?		?
Łukowo	?	?		—
Objezierze	1	—		—
OBORNIKI	?	—		
OBRZYCKO	1	F		?
Połajewo	?	1		1
Radzim	?	?		?
Różnowo	1	?		1

1 Jedna szkoła funkcjonuje przy kościele parafialnym, druga przy filialnym w Łomnicy.

l Jak wyżej.

m Jedna szkoła funkcjonuje przy kościele parafialnym, druga przy filialnym w Strącznie.

n Jedna szkoła funkcjonuje przy kościele parafialnym, druga przy filialnym w Nakielnie.

o Jedna szkoła funkcjonuje przy kościele parafialnym, druga przy filialnym w Skrzetuszu.

p Jedna szkoła funkcjonuje przy kościele parafialnym, druga przy filialnym w Leżeniczy.

q Jedna szkoła funkcjonuje przy kościele parafialnym, druga przy filialnym w Rosku.

1	2	3	4	5
RYCZYWÓŁ	?	?		?
Slopanowo	?	?		?
Sobota	?	?		—
STOBNICA	?			?
SZAMOTULY	1	1		?
Zydowo	?	?		
dekanat pyzdrski				
Bardo		—		?
Biechowo	?	—		1
Bieganowo	?	—	?	?
Ciążyń		—		1
Czeszewo	?	—		?
Galęzewo	1	—		F
Gozdowo	?	1		?
Gorazdowo	?	—		1
Grabowo	?	—		1
Kaczanowo	1	—		—
Kołaczkowo	?	1		—
Mikuszewo	?	?		
MIŁOSŁAW		1		1
Nowa Wieś	1	1		—
PYZDRY	1	1		?
Samarzewo	?	?		1
Sokolniki	?	1		1
Winnagóra	?	1		1
Wszemborz	?	1		?
Zieleniec	?	?		1
dekanat rogoziński				
Białężyn	?	1		
Budziszewo	?	—		
GŁĘBOCZEK	?	?		
Długa Goślina	?	—		
Kicin	—	?		
Lechlin	?	?		
Łęgowo	?	1		
MUROWANA GOŚLINA	?	1		
Owińska	—	?		
Parkowo	?	?		
Potulice	?	?		
Pruście	?	1		
ROGOŹNO	?	—		
Słomowo	?	—		
Wierzenica	—	—		
dekanat stęszewski				
Ceradz Kościelny	?		?	?

1	2	3	4	5
BUK	1 (1603)		1	?
Dopiewo	?		—	1
Komorniki	F			1
Konarzewo	?		?	—
Lusowo	?		1	?
Lódź	?			1
Modrze	1		?	?
MOSINA			1	—
Niepruszewo	?		1	?
Skórzewo	?		1	?
Słupia	?		1	?
STĘSZEW	?		1	?
Tarnowo Podgórne	?		—	1
Tomice	?		1	?
Wiry	F		?	1
dekanat średzki				
Bagrowo	?	1		1
BNIN	?	—		—
Koszuty	?			?
Krerowo		1		1
KÓRNIK	?	1		1
Mączniki	?	1		?
Mądre	?	1		1
Murzynowo Kościelne	?	?		—
Nietrzeżanowo	1	1		?
Rumiejki	?	1		?
Solec	?	1	?	
Śnieciska	1	1		
ŚRODA	?	—	1	—
Tulce	?	1		1
Zaniemyśl	?	?		?

dekanat poznański	1610 i 1619	1628-1630	1695-1696
Głuszyna POZNAŃ		1 (i 1638)	
św. Jana Chrzciciela	1	?	?
św. Magdaleny	? (1602)	1	?
św. Małgorzaty	?		
św. Marcina	?	1	
św. Mikołaja		?	1
kolegiata NMP			1
św. Wojciecha	?	1	?

Archidiakoniat pszczeński

Parafie według dekanatów	Akta wizytacji z lat			
	1803-1807	1828-1830	1840-1841	1881-1882
1	2	3	4	5
dekanat grodziski				
Bukowiec	1		1	
Dakowy Mokre	1		1	
Gnin (Jabłonna)	1 ^r		?	
Gościeszyn	1		?	
Granowo			1	
GRODZISK WLKP.	1		1	1
Kamieniec	1		1	
KĘBŁOWO	?		?	
Konojad	1		?	
KOPANICA	1		1	
Lęki Wielkie	1		?	
Michorzewo	1		?	
Niałek Wielki	1		?	
Obra	—		?	
OPALENICA	1		?	
Paręczewo	1		?	
Prochy	1		?	
Ptaszkowo	1		?	
Rakoniewice	?			
ROSTARZEWO	—		?	
Ruchocice	1		—	
Siedlec	1		1	
Tuchorza	1		—	
WIELICHOWO	1		?	
WOLSZTYN	1		1	
Zielęcin	?			
dekanat lwówecki				
Biezdrowo	?		?	
Brody	1		1	
Bytyń	?		1	
Chrzypsko Wielkie	1		1	
Duszniki	1		?	
KAMIONNA	?		?	
Lubosz	1		?	
Lutom	1		?	
LWÓWEK	1	1	—	
Lężce	?			
MIĘDZYCHÓD	1	?	1	
OSTRORÓG			1	

r Brak informacji o szkole przy kościele parafialnym; szkoła funkcjonuje przy filialnym w Jabłonie.

1	2	3	4	5
Otorowo	?	?	?	
PNIEWY	1		—	
Psarskie			?	
SIERAKÓW	1	1	1	
Wilczyna	1		?	
WRONKI	?		—	
Wytomyśl	?		?	
Zajączkowo	?		?	
dekanat zbąszyński				
BABIMOST	1		2 ^s	
BLEDZEW	?	?	3 ^s	
Chociszewo			1	
Dąbrówka Wlkp.	1		1	
Goraj			1	
Kalawa	?		1	
Kosieczyn	1		1	
MIĘDZYRZECZ	2 ^t		3 ^u	
Nowe Kramsko	1		1	
Paradyż	?		—	
Rokitno	?		2 ^v	
PSZCZEW	1	?	1	
SKWIERZYNA	?	1	1	
Sokola Dąbrowa (Fafałda)	?		1	
Stary Dwór	1 ^w		1	
TRZCIEL	?		1	
Trzebiszewo	?			
ZBĄSZYŃ	1		1	?

Archidiakoniat śremski

Parafie według dekanatów	Akta wizytacji z lat			
	1610 i 1619	1661-1663	1667	1672-1685
1	2	3	4	5
dekanat kościański				
Białcz	1			1
Błociszewo	?			1

s Jedna szkoła funkcjonuje przy kościele parafialnym, druga przy filialnym w Brójcach.

ś Jedna szkoła funkcjonuje przy kościele parafialnym, druga przy filialnym w Starym Dworcu, trzecia w Popowie.

t Jedna szkoła funkcjonuje przy kościele parafialnym, druga przy filialnym w Nietoperku.

u Jedna szkoła funkcjonuje przy kościele parafialnym, druga przy filialnym w Suchym Lutolu, trzecia w Rogoźniku.

v Brak szkoły przy kościele parafialnym; funkcjonują przy filialnych w Chełmsku i Kalsku.

w O szkole przy kościele parafialnym brak informacji; funkcjonuje przy filialnym w Wyszawowie.

1	2	3	4	5
Bonikowo	1			F
Czacz	1			1
CZEMPIŃ	?			1
Głuchowo	1			1
Gołębin	1			1
Gryżyna				1
Iłowiec Kościelny	—			—
KOŚCIAN	1			2 ^x
Oborzyska				—
Rąbin	?			1
Wilkowo Polskie	?			1
Wonieść				1
Wyskoć	?			1
Ziemin				?
dekanat koźmiński				
Benice				1
Borzęcice				1
Borzęciczki				1
Cerekwica				—
DOBRZYCA				1
Janków Zalesny				1
JARACZEW				—
Jeżew				1
KOŹMIN				1
Lutogńew				1
Mokronos				1
Nosków				1
ODOLANÓW				1
OSTRÓW WLKP.				1
POGORZELA				1
Pogrzybów				1
Potarzyca				1
RASZKÓW				1
Rozdrażew				1
Rusko				1
Starygród				1
Wielowieś				1
Wysocko Wielkie				1
BOREK	1 (1628)	?		1
dekanat krobski				
Chwałkowo			1	1
DUBIN		?	1	1
Czestram (Golejewko)			1	1
Gołaszyn		?	—	1
JUTROSIN		1	1	1

x Jedna szkoła funkcjonuje przy kościele parafialnym, druga przy filialnym w Bónikowie.

1	2	3	4	5
Kołaczkowice			1	1
Konary			1	—
KROBIA	1		1	?
Łaszczyn	?		—	?
MIEJSKA GÓRKA	1	?	1	1
Niepart		?	1	1
Oporowo	1	1	?	1
Pakosław		?	1	1
Pawłowice	?		1	1
Pępowo	1		1	1
PONIEC	?		1	1
RYDZYNA	?	1	—	1
SARNOWA	1		—	1
Skoraszewice			1	1
Słupia			1	1
Smolice		?	1	1
Szkaradowo			1	1
Zakrzewo	?		?	1
Zytowiecko			1	1
dekanat nowomiejski				
Biezdziadów	1	?		1
Brzostków	1			1
Cerekwica	1			
Cielcza	?			F
Chwałkowo Kościelne	?			1
Dębno	1	?		1
Gogolewo	1			1
Golina	1			1
Góra	1			1
JAROCIN	1	?		1
Kolniczki	?			F
KSIAŻ		?		1
Lgów	1			1
Lutynia	1			1
Mchy				1
MIESZKÓW	?			1
NOWE MIASTO	1	?		1
Panienka	1			1
Pogorzelica	1			1
Radlin	?			1
Siedlemin				1
Sławoszew	1			1
Wilkowyja	?			2 ^y
Witaszyce	1			1
Włościejewki	—			1
ZERKÓW	1			1

y Jedna szkoła funkcjonuje przy kościele parafialnym, druga przy filialnym w Cielczy.

1	2	3	4	5
dekanat śmigielski				
Boguszyn	?			F
Bojanowo Stare				—
Bronikowo	?			F
Czerwonawieś	?			1
Goniębice	1			1
Górka Duchowna	1			1
Grobia (Bucz)	—			—
Kąkolewo	?			1
Mórkowo	1			1
OSIECZNA	1			1
PRZEMĘT	1			1
Radomicko	?			1
ŚMIGIEL	1			1
dekanat śremski				
Brodnica	1		1	1
Dalewo	1		?	1
DOLSK	1		1	—
Domachowo	1		1	?
GOSTYŃ	?		1	?
Jaszkowo			1	?
KRZYWIŃ	?		1	1
Kunowo	1		1	—
Lubiń			1	1
Mórka	1		—	1
Przewóz				
Siemowo	?		1	1
Stary Gostyń	?		1	1
Strzelce Wlkp.	1		1	1
ŚREM	1		1	1
Świerczyna			1	1
Wieszczyczyn			1	1
Żabno			—	—
dekanat wschowski				
Brenno	1			1
Bukowiec Górny	1			1
Charbielin	1			1 ^z
Dębowa Łąka				1
Gołanice				1
Kaszczor	1			1 ^z
Krzycko Małe	1	?		1
LESZNO				?
Lgiń	1			1

z Szkoła przy kościele parafialnym nie funkcjonuje, działa natomiast przy filialnym w Dłużynie.

z O szkole przy kościele parafialnym brak informacji; funkcjonuje przy filialnym w Wieleńcu.

1	2	3	4	5
Lysiny	1			1
Przyczyna				?
Stare Długie	?			1
Śmieszkowo				1
ŚWIĘCIECHOWA	1			?
Wilkowo Leszczyńskie		—		—
Włoszakowice	1	1		1
WSCHOWA	—			1
Zbarzewo				?

LE RESEAU D'ÉCOLES PAROISSIALES
DANS LE DIOCESE DE POZNAŃ AU XVIIe SIÈCLE
(à la lumière des inspections canoniques)

Résumé

Le problème des écoles paroissiales, particulièrement s'il s'agit du XVIIe siècle, ne fut pas jusqu'ici suffisamment examiné, aussi bien pour les territoires de la Grande Pologne que pour le reste du pays. Il existe une opinion, basée sur les sondages effectués pour la plupart sur le terrain de la Petite Pologne, que l'instruction paroissiale connut son essor vers la fin du XVIe et au début du XVIIe siècle. Le déclin de ces écoles se manifeste aux temps de la guerre avec la Suède (1655-1657), suivant de près la ruine du pays.

Dans nos recherches, nous nous limitons à cette partie du diocèse de Poznań qui réunissait les terres de la Grande Pologne. Depuis le XIIIe siècle, cette partie comprenait trois archidiaconés: l'archidiaconé de Poznań, celui de Pszczew et celui de Śrem (le quatrième étant celui de Varsovie, appartenant au diocèse de Poznań mais ne nous intéressant pas ici à cause de son appartenance territoriale à la région de Mazovie). Les inspections notent au XVIIe siècle 334 paroisses; ce nombre changea avec le mouvement protestant, intense dans la région.

Nos recherches se basèrent principalement sur les actes d'inspections canoniques conservés aux Archives de l'Archidiocèse de Poznań (pour le XVIIe siècle — 14 volumes). Une riche documentation au sujet des écoles paroissiales apporte le plus fréquemment des renseignements sur les locaux („schola”), les instituteurs, en partie sur les élèves. Les sources de ce genre présentent cependant quantité d'inconvénients résultant du fait que la plupart des visiteurs ne transmettaient pas les informations sur les écoles pour chacune des paroisses visitées. Étant donné que toutes les inspections devaient être faites suivant le *modus visitationis* établi d'avance, le problème est le suivant: les lacunes que l'on note doivent-elles être considérées comme constatation tacite de l'absence d'école dans la paroisse, ou bien sont-elles le résultat d'une négligence dans la rédaction des rapports d'inspection. L'analyse des documents et surtout celle d'une instruction pour visiteurs datant de 1672 permet d'affirmer qu'aucune forme précise n'était prévue dans la rédaction des actes. Il en résultait des cas où ceux-ci ne contenaient même pas les renseignements élémentaires sur le fonctionnement de l'église. L'absence de données au sujet des écoles n'est donc pas une exception. Ainsi, il semble que ces lacunes ne prouvent pas l'absence d'écoles dans les paroisses mais sont bien le résultat des

rapports mal faits. Les conclusions statistiques faites à partir des données incomplètes peuvent susciter des objections, il convient cependant de préciser que pour certaines régions la documentation est relativement complète, ce qui nous permet de croire en la justesse de celles que nous avançons.

Au début du XVIIe siècle (inspections des années 1603-1607, 1610 et 1619) les archidiaconés de Śrem et de Pszczew présentaient le grand pourcentage de paroisses avec écoles (93%). Les chiffres sont à peu de choses près les mêmes que celles que l'on relevait pour la même période dans le diocèse de Cracovie (Petite Pologne). Ce pourcentage de paroisses avec écoles confirmerait la thèse selon laquelle le grand essor de l'instruction dispensée par les paroisses se situe en Pologne au début du XVIIe siècle.

Dans les années 1640-1641 (toujours d'après les inspections), l'archidiaconé de Pszczew note une légère baisse du nombre d'écoles (environ 9%). Au même moment, la situation était moins bonne dans l'archidiaconé de Poznań: ici 65% de paroisses entretenaient les écoles, ce qui est moins de 19% en comparaison avec l'archidiaconé de Pszczew. Ces chiffres peuvent être en partie inexacts, étant donné les lacunes dont il était question plus haut. Les actes sont beaucoup plus précis pour l'archidiaconé de Śrem, années 1672-1685. Pour 5 doyennés (sur les 8 visités) le visiteur eut soin de transmettre les données sur les écoles dans toutes les paroisses. Nous sommes par conséquent en mesure de constater le pourcentage de paroisses avec églises qui, pour cette période, est de 91%. Les chiffres ne sont pas très éloignés de ceux des années 1610 et 1619 (93%). Dans l'archidiaconé de Poznań, le pourcentage de paroisses avec écoles augmenta à la fin du XVIIe siècle (1695-1696) de 12% (de 65% à presque 77%) par rapport aux années 1638-1641.

Si nous essayons d'envisager le problème de l'influence de la guerre avec la Suède (1655-1657) sur le réseau d'écoles paroissiales, il convient de préciser que les données ne sont valables que pour le doyenné de Czarnków (dans l'archidiaconé de Poznań) où la plupart des paroisses, autrefois catholiques, passèrent aux mains des protestants. En 1640 (avant la guerre), le pourcentage de paroisses avec écoles est dans le doyenné de 82%; en 1663 (après la guerre) — 93%, le nombre de paroisses avec écoles (il s'agit toujours des paroisses catholiques) augmenta d'environ 11% (les renseignements sur les écoles concernent toutes les paroisses visitées, cependant leur nombre varie). Dans deux doyennés de l'archidiaconé de Śrem (doyenné de Krobia et doyenné de Śrem), le nombre d'écoles en 1667 est moins élevé par rapport aux années 1610 et 1619. La différence est de 18% (de 100% à 82%). Nous ne connaissons pas la situation de ces doyennés dans les années précédant directement la guerre; la baisse put avoir eu lieu encore avant la guerre et non nécessairement comme sa conséquence. Dans les années 1672-1685, les mêmes doyennés notent un accroissement du nombre d'écoles par rapport à 1667 (de 82% à 88%).

Il est difficile de constater les changements que provoquèrent dans le diocèse les hostilités de guerre; les rapports de visiteurs n'y apportent pas des lumières suffisantes. Nous ne pouvons que supposer qu'elles entraînaient vraisemblablement la disparition de certaines écoles (le fait ne toucha peut-être pas tous les doyennés), bien que les sources notent une légère baisse de pourcentage déjà vers les années 40. Dans la deuxième moitié du XVIIe siècle, la situation change en mieux. Il est cependant impossible de donner raison à l'opinion généralement répandue selon laquelle le réseau d'écoles paroissiales s'effondra à la suite de la guerre avec la Suède vers la moitié du siècle.

A la fin de son étude, l'auteur examine les raisons d'un pourcentage aussi élevé de paroisses avec écoles durant tout le XVIIe siècle. Il résulte dans une

large mesure de la spécificité de la région dans laquelle 27% de paroisses suivaient le travail qui se faisait dans de nombreux centres dispersés sur tout le territoire de la Grande Pologne. Il semble pourtant que c'est une sorte de rivalisation dans le domaine de l'enseignement entre catholiques et protestants (ces derniers occupèrent ici plus de paroisses qu'ailleurs) qui eut des conséquences heureuses pour le développement des écoles paroissiales. Le problème est complexe, comme tant d'autres qui se rapportent à l'enseignement, il demanderait d'être approfondi par l'examen d'autres sources que celles qui servirent ici.